

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
імені ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»
Факультет соціології і права
Кафедра соціології**

«До захисту допущено»
Завідувач кафедри
_____ Павло КУТУЄВ
«__» _____ 2020 р.

Дипломна робота
на здобуття ступеня бакалавра
за освітньо-професійною програмою «Врегулювання конфліктів та медіація»
спеціальності 054 «Соціологія»
на тему: «Самоідентифікація українських інтелектуалів в межах середнього класу»

Виконав (-ла):
студент (-ка) IV курсу, групи СЛ-61-1
Полева Наталія Олегівна

Керівник:
Доцент кафедри соціології, кандидат політичних наук,
доцент Багінський А. В.

Рецензент:
К. філос. н., доцент кафедри теорії та практики управління,
Акімова О. А.

Засвідчую, що у цій дипломній роботі немає запозичень з праць
інших авторів без відповідних посилань.
Студент (-ка) Полева Н. О. _____

Київ – 2020 року

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
імені ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»
Факультет соціології і права
Кафедра соціології**

Рівень вищої освіти – перший (бакалаврський)

Спеціальність - 054 Соціологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

П. В. Кутуєв

«___»

20__ р.

ЗАВДАННЯ

на дипломну роботу студентці

Полюєвої Наталії Олегівні

1. Тема дипломної роботи «Самоідентифікація українських інтелектуалів в межах середнього класу», науковий керівник дипломної роботи Багінський Андрій Владиславович, доцент кафедри соціології, кандидат політичних наук, затверджені наказом по університету від «25» квітня 2019 р. №1206-с.
2. Термін подання студентом дипломної роботи 12.06.2020.
3. Об'єкт дослідження – українські інтелектуали в межах середнього класу.
4. Предмет дослідження – проблематика самоідентифікації українських інтелектуалів в межах середнього класу, що обумовлює виникнення численних суспільних конфліктів.
5. Зміст роботи:

РОЗДІЛ I. Теоретико-методологічні основи дослідження представників інтелектуальної праці у соціальній стратифікації суспільства

1.1. Поняття «інтелігенція» та «інтелектуал» у соціологічному вимірі: генеза, дослідницькі підходи, типологізація та функції

1.2. Етос інтелектуалів: сутність, характерні риси, соціально-історичні передумови формування

1.3. Конфлікти самоідентифікації інтелектуалів та інтелігенції в

соціальної структурі сучасного суспільства

Висновки до розділу I

РОЗДІЛ II. Дослідницька програма самоідентифікації українських інтелектуалів в межах середнього класу

2.1. Трансформація структури сучасного українського суспільства як передумова виникнення конфліктів у самоідентифікації

2.2. Український середній клас – статусна диференціація та самоідентифікація

2.3. Аналіз самоідентифікації сучасних інтелектуалів в межах середнього класу України

Висновок до розділу II

Висновки

Перелік ілюстративного матеріалу (із зазначенням плакатів, презентацій тощо): презентація – 11 слайдів.

6. Дата видачі завдання СЛ-61-1 – березень 2020.

7.

Календарний план

№ з/п	Назва етапів виконання дипломної роботи	Термін виконання етапів дипломної роботи	Примітка
1.	Визначення напрямку дослідження	Січень 2020 р.	Виконано
2.	Формування бази дослідження	Січень - Лютий 2020 р.	Виконано
3.	Складання розгорнутого плану	Лютий 2020 р.	Виконано
4.	Написання вступу до роботи (визначення об'єкту, предмету, мети та завдань)	Лютий - Березень 2020 р.	Виконано
5.	Підготовка і написання I розділу дипломної роботи (Теоретико-методологічні основи дослідження представників інтелектуальної праці у соціальній стратифікації суспільства)	Березень 2020 р.	Виконано
6.	Написання II розділу (Дослідницька програма самоідентифікації українських інтелектуалів в межах середнього класу)	Березень - Квітень 2020 р.	Виконано
7.	Підготовка програми та інструментарію дослідження	Квітень 2020 р.	Виконано
8.	Проведення дослідження та аналіз зібраних даних	Квітень - травень 2020 р.	Виконано
9.	Написання висновків та коригування списку літератури.	Травень 2020 р.	Виконано
10.	Передача дипломної роботи на кафедру	Червень 2020 р.	Виконано

Студентка
Науковий керівник дипломної роботи

Н. О. Полєва
А. В. Багінський

Анотація

Полєва Н.О. Самоідентифікація українських інтелектуалів в межах середнього класу. – На правах рукопису. Дипломна робота з напрямку підготовки 6.030101 «Соціологія». – Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», кафедра соціології. – Київ, 2020. – 101 с., список джерел з 75 найменувань.

Починаючи з XVI ст. на теренах України розвивались представники інтелектуальної праці, насамперед в межах соціального феномену інтелігенції. Глобальні трансформації, що супроводжувались розпадом СРСР сприяли переходу українського суспільства на демократичні засади вільного ринку. В свою чергу, це призвело до численних соціальних змін у структурі сучасного українського суспільства, що обумовили виникнення конфліктів у самоідентифікації. Останні є найбільш показовими саме в межах середнього класу, в якому зосереджена більша частина інтелектуалів. Численні трансформації суспільства призвели до того, що їх самоідентифікація ускладнена непевністю соціально-економічного становища та перспектив саморозвитку, що у комплексі перешкоджає адекватному виконанню ними суспільно-корисних функцій, які покликані забезпечити оптимальну адаптацію суспільства до викликів постіндустріального ладу.

Ключові слова: інтелігенція, інтелектуали, самоідентифікація, етос інтелігентності, середній клас, статусна диференціація, стратифікація суспільства, транзитивне суспільство, суспільні трансформації.

Abstract

Poleva N. A. Self-identification of Ukrainian intellectuals within the

middle class. – Manuscript. Bachelor's Degree Thesis. Program Subject Area: 6.030101 – Sociology. – National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Department of Sociology. – Kyiv, 2020. – 101 p., 75 sources.

Since the XVI century. in Ukraine, representatives of intellectual labor developed, primarily in the framework of the social phenomenon of the intelligentsia. Global transformations, which were accompanied by the collapse of the USSR, contributed to the passage of Ukrainian society to democratic principles of the free market. In turn, this led to numerous social changes in the structure of modern Ukrainian society, which led to the emergence of conflicts in self-identification. The latter are most indicative precisely within the middle class, in which most intellectuals are concentrated. Numerous transformations of society have led to the fact that their self-identification is hampered by the uncertainty of the socio-economic status and prospects of self-development, and in the aggregate it prevents them from adequately performing socially useful functions that are designed to ensure optimal adaptation of society to the challenges of the post-industrial system.

Key words: intelligentsia, intellectuals, self-identification, ethos of intellectuality, middle class, status differentiation, stratification of society, transitive society, social transformations.

Зміст

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ I. Теоретико-методологічні основи дослідження представників інтелектуальної праці у соціальній стратифікації суспільства.....	12
1.1. Поняття «інтелігенція» та «інтелектуал» у соціологічному вимірі: генеза, дослідницькі підходи, типологізація та функції.....	12
1.2. Етос інтелектуалів: сутність, характерні риси, соціально-історичні передумови формування.....	32
1.3. Конфлікти самоідентифікації інтелектуалів та інтелігенції в соціальній структурі сучасного суспільства.....	43
Висновки до розділу I.....	50
РОЗДІЛ II. Дослідницька програма самоідентифікації українських інтелектуалів в межах середнього класу.....	53
2.1. Трансформація структури сучасного українського суспільства як передумова виникнення конфліктів у самоідентифікації.....	53
2.2. Український середній клас – статусна диференціація та самоідентифікація.....	66
2.3. Аналіз самоідентифікації сучасних інтелектуалів в межах середнього класу України.....	78
Висновки до розділу II.....	90
ВИСНОВКИ.....	92
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	95

ВСТУП

Актуальність теми. З 2000 років в Україні здійснюється політика спрямована на збільшення чисельності середнього класу. Це пояснюється низкою соціально-економічних причин. Насамперед тим, що саме середній клас забезпечує стабільний розвиток суспільства та примноження показників людського розвитку, зменшує соціальну напругу у суспільстві, підвищує рівень зайнятості населення, тощо. Такі позитивні наслідки наявності численного середнього класу в державі обумовлені тим, що його представники вирізняються активною громадянською позицією та здатні найбільш ефективно примножувати людський капітал.

Необхідно підкреслити, що в нашій країні відсутня традиція численного та ефективно функціонуючого середнього класу, що за часів до набуття Незалежності, що після них. Так, у історичній ретроспективі, впродовж останніх декількох століть, середній клас в Україні був мало чисельним та значно обмеженим у свої правах та можливостях для самореалізації. Вищезазначене становище було обумовлене як відсутністю суверенітету нашої країни, так і панівними ідеологіями в суспільно-політичних утвореннях, в складі яких перебувала держава. Після набуття Незалежності, умови для формування середнього класу та оптимального виконання ним своїх функцій також були вкрай скрутними, адже починаючи з 1991 року наша країна дістала ознак перехідного

суспільства. Тобто, впродовж кількох десятиліть, в ній відбувались глибинні соціально-економічні трансформації, що змінювали стратифікацію суспільства. В свою чергу, це призводило до виникнення явищ аномії, адже суспільство характеризувалось не певністю та нестабільністю, одночасно з докорінними перебудовами його аксіоструктури.

Ціннісні трансформації, детерміновані транзитом до засад демократичного суспільства та ринкової економіки, безпосередньо вплинули на ідентифікацію, в тому числі й самоідентифікацію представників середнього класу. Виникли численні конфлікти у суспільстві, обумовлені проблемами у ідентифікаційних практиках. Останні ж, є вельми значущими як для побудови відкритого суспільства загалом, так і для гармонійного розвитку окремих соціальних індивідів. Найбільш проблемними є питання самоідентифікації інтелектуалів, що переважно є представниками середнього класу. Причому, інтелектуали України вирізняються специфічністю свого соціально-економічного становища, адже становлять не лише найбільш вразливу та соціально-незахищену частку середнього класу, але й також не мають тривалої практики суспільної інтеракції, оскільки розпочали свою генезу лише за часів Незалежності. Вищенаведене обумовлено тим, що впродовж декількох століть представники інтелектуальної праці в Україні були представлені інтелігенцією, що характеризувалася непевним статусом та престижем, перебувала у залежності від влади та була обтяжена морально-етичними функціями. В свою чергу, це пояснюється тим, що на відміну від країн колективного Заходу, і в Російській імперії, і у Радянському Союзі були майже відсутні демократичні інститути, функції яких почасти виконували представники інтелігенції. Тобто, у 1990-х роках розпочалась трансформації інтелігенції в інтелектуалів доби постмодерну, що відрізняються від таких як у розвинутих країнах (внаслідок об'єктивної специфіки нашої держави), так і від інтелектуалів доби модерну

(насамперед, через процеси глобальної інформатизації суспільства).

Водночас, значущість ролі представників інтелектуальної праці в розбудові суспільства з кожним роком все більш посилюється, адже загальносвітовою тенденцією еволюції суспільств є їх перехід до постіндустріального (постмодерного або інформаційного) суспільства. Воно ж чільне місце відводить саме інтелектуалам, які здатні забезпечити продукування якісно нових продуктів, сприяючи науково-технічному та екологічно-свідомому розвитку людства.

У підсумку, тезово окреслена вище проблематика функціонування сучасних українських інтелектуалів в межах середнього класу й обумовлює актуальність дослідження процесів їх самоідентифікації.

Стан наукової розробленості проблеми. Основоположною працею, щодо питань функціонування робітників інтелектуальної праці, інтелігентів та інтелектуалів, є робота К. Мангайма «Ідеологія та утопія» (1994 р.). Також змістовний аналіз проблематики суспільних інтеракцій за участі робітників інтелектуальної праці здійснений у працях «Прийдешня криза західної соціології» А. Гоулднера (2003 р.) та «Соціальний простір. Поля та практики» П. Бурдьє (2005 р.). Окрім того, сутність взаємодій робітників інтелектуальної праці з владою та соціальними інститутами, в залежності від панівного суспільно-політичного ладу, та загрози для них під час соціально-економічних трансформацій докладно висвітлені у працях «Інтелектуали та влада» М. Фуко (2002 р.) та «Капіталізм, соціалізм і демократія» Й. Штумпетера (1995 р.).

Особливості впливів суспільних трансформації на робітників інтелектуальної праці, що мешкають на пострадянському просторі ґрунтовно роз'яснені у праці «Професійні групи: динаміка та трансформація» В. А. Мансурова (2009).

Базисними працями, що розкривають проблематику функціонування

саме українського середнього класу та інтелектуалів в його межах, за останні роки, є роботи Є. Головахи («Українське суспільство: шляхи трансформації», 2016 р.) та Н. В. Коваліско й Р. О. Савчинського («Сучасне українське суспільство: стратифікаційний вимір великого міста», 2008 р.). Компаративний аналіз тенденцій розвитку українського середнього класу та інтелектуалів в його межах, на основі тривалого періоду досліджень здійснений у праці О. Г. Злобіної, Н. В. Костенко та М. О. Шульги – «Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір» (2017 р.), І. А. Мельничука «Трансформація українського суспільства та його еліти у контексті цивілізаційного розвитку Європи» (2019 р.). Дані центру аналітичних досліджень ім. О. Разумкова є вельми цінними та представлені у праці А. Рачка «Середній клас в Україні: уявлення і реалії» (2016 р.), а передумови сучасного становища середнього класу й інтелектуалів в нашій країні, на основі даних Інституту соціології НАН, розглянуті в праці В. В. Танчера та В. П. Степаненко «Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід» (2004 р.).

Внеском даної роботи у розробку вищезазначеної проблеми буде аналіз сучасного стану українських інтелектуалів в межах середнього класу, на основі аналізу їх самоідентифікації.

Об'єктом дослідження виступають українські інтелектуали в межах середнього класу.

Предметом дослідження слугує проблематика самоідентифікації українських інтелектуалів в межах середнього класу, що обумовлює виникнення численних суспільних конфліктів.

Метою дослідження є висвітлення конфліктності сучасного стану самоідентифікації українських інтелектуалів в межах середнього класу.

Завдання дослідження:

- 1) Опрацювати теоретико-методологічні основи дослідження

представників інтелектуальної праці у соціальній стратифікації суспільства;

2) З'ясувати соціологічний вимір генези, дослідницьких підходів, типологізації та функції «інтелігенції» та «інтелектуалів»;

3) Висвітлити етос інтелектуалів: його сутність, характерні риси та соціально-історичні передумови формування;

4) Розкрити конфлікти самоідентифікації інтелектуалів та інтелігенції в соціальній структурі сучасного суспільства;

5) Розробити дослідницьку програму самоідентифікації українських інтелектуалів в межах середнього класу;

6) Виокремити основні тенденції трансформації структури сучасного українського суспільства, як передумови виникнення конфліктів у самоідентифікації, та їх наслідки

7) Дослідити статусну диференціацію та самоідентифікацію українського середнього класу;

8) Проаналізувати самоідентифікацію сучасних інтелектуалів в межах середнього класу України.

9) Інтерпретувати та узагальнити отримані результати.

В даній роботі ми розглянемо, якою тривалий час в нашій країні була інтелігенція, чим характеризувалась її суспільна інтеракція, та що було відмінним від таких даних щодо інтелектуалів. Прослідкуємо особливості етосу інтелектуалів та виявимо обумовлені конфлікти самоідентифікації, серед робітників інтелектуальної праці в структурі сучасного українського суспільства. Виявимо та обґрунтуємо конфліктність самоідентифікації українських інтелектуалів в межах середнього класу, з урахуванням впливу суспільних трансформацій та статусної диференціації.

Методи дослідження. Оскільки інтелектуали є вкрай розмитою групою, особливо в Україні, необхідно було звернутися до принципу постнекласичної психології – соціального конструктивізму та дискурсу, що є

засадничим принципом соціального конструювання. Окрім того, був здійснений вторинний аналіз масивів емпіричних даних, отриманих Інститутом соціології НАН України в межах опитувань «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» та низки спеціальних проектів у рамках омнібусів, реалізованих з 1994 по 2019 рр. Репрезентативна для нашої країни вибіркова сукупність респондентів становила 1800 осіб. Також були застосовані загальнонаукові методи аналізу й синтезу.

Теоретична та практична цінність роботи. Теоретичні та емпіричні напрацювання, викладені в роботі «Самоідентифікація українських інтелектуалів в межах середнього класу», здатні слугувати підґрунтям для подальших наукових розвідок, а також можуть бути використані при підготовці навчально-методичної літератури.

Структура дипломної роботи. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів на три підрозділи кожний, висновків до кожного розділу та загальних, а також списку використаних джерел, в якому наявні 75 найменувань. Загальний обсяг роботи – 101 ст., (з них 88 ст. основного тексту).

РОЗДІЛ I. Теоретико-методологічні основи дослідження представників інтелектуальної праці у соціальній стратифікації суспільства

1.1. Поняття «інтелектуали» та «інтелігенція» у соціологічному вимірі: генеза, дослідницькі підходи, типологізація та функції.

Останні тридцять років відбувається формування нового, інформаційного суспільства Незалежної України, що зазнає всіх впливів процесів глобалізації. В цих умовах постійного розвитку, через зміни у системі самоідентифікації, дістали й українські інтелектуали. Вони, у своїй

більшості, зосереджені в межах середнього класу та мають євроатлантичні або російсько-азійські системи ціннісних орієнтирів. Ця розбіжність породжує конфлікти у суспільстві, хоча і є логічно обумовленою як специфікою історичного розвитку нашої країни, так і особливостями впровадження ринкової економіки на її теренах. Отже, дослідження конфліктності самоідентифікації українських інтелектуалів в межах середнього класу передбачає розгляд витоків їх походження як окремої соціальної верстви, а також специфіки становлення останньої, місця та ролі, що була їй притаманна на різних соціокультурних проміжках часу.

Вищенаведеним обумовлена необхідність коротко висвітлити базисні дослідницькі підходи в аналізі поняття «інтелектуали» та «інтелігенція» у соціологічному вимірі, виокремити основні віхи історичного розвитку цих феноменів та їх потрактувань, навести типологізацію та функції. Висвітлення залученості інтелектуалів в соціальні технології дозволяє виявити їх роль у представництві еліти та влади, взаємодія з якими визначається ідеалами та цінностями, пануючими у кожній верстві населення, безпосередньо взаємопов'язаними з практиками самоідентифікації. Таким чином, етос інтелектуалів визначає їх самоідентифікацію, а також особливості характерної для них соціальної взаємодії та ціннісних орієнтирів, які задіяні при виконанні соціального замовлення та трансляції певних інтелектуальних надбань. Соціологічний дискурс типологізації самоідентифікації інтелектуалів в межах аксіологічного підходу уможлиблює виокремлення основних розбіжностей між ними та інтелігенцією (Бакшутова, 2011; Шиняєва, 2012). Власне питання узгодження співвіднесеності понять «інтелектуали» та «інтелігенція» є вкрай актуальним для подальших досліджень конфліктності самоідентифікації інтелектуалів сучасної України.

Термін інтелігенція (від лат. *«intelligentia»* – розуміти, пізнавати та *«intellegens»* – розумний, мислячий) дістав широкого вжитку в наукових

колах України, що перебувала значною мірою під владою Російської імперії, у 60-і роки XIX ст. Передумовами цього були праці російського письменника П. Д. Боборикіна (1836–1921 рр.), що почав застосовувати його замість запропонованого радикальним російським письменником і критиком суспільства Д. І. Писарєвим, терміна «мислячий пролетаріат». Втім, й у наш час однозначних визначень та чітких тлумачень поняття «інтелігенція» не існує, суто дефініцій якого деякі дослідники нараховують понад 300. Одним з пояснень такого стану щодо потрактувань поняття інтелігенції є прояв конкуренції між соціальними групами за верховенство в межах символічного (знаково-понятійного) простору (сукупності ідей, понять, символів та кодів що детермінують масове сприйняття та поведінку) (Никітіна, 2009; Саппа, 2009; Вартумян, 2012). Загалом, це свідчить про недостатню дослідженість даного явища та його високу здатність до інтеграції у різноманітні культурно-історичні аспекти соціально-економічних взаємодій на всіх рівнях структури соціуму. Власне, останнє є притаманним й інтелектуалам.

Історично інтелектуали й інтелігенція виникли як невелике співтовариство осіб, які мали монополію на розумову працю, завдяки своєму рівню життя та наявності вільного часу, що було винятком з правил у суспільствах станової регламентації. В історіографії немає єдності стосовно періоду їх оформлення як соціальної верстви (частини суспільного класу, що більша за соціальну групу). Наприклад, російський історик та філософ, представник легального марксизму П. Б. Струве (1870–1944 рр.) проголошує початок цього процесу в період селянської реформи імператора Олександра III (1861 р.). Російські філософ та автор вчення гностичного штибу про «Софію Премудрість Божу» С. М. Булгаков (1871–1944 рр.) й літературознавець і культуролог М. О. Гершензон (1869–1925 рр.) виявляють цей етап в період Гетьмана Мазепи (1639–1709 рр.). Найпоширеніша точка зору на це питання – поміркована, та полягає в тому, що у XVII ст. в Україні

виникають не стільки інтелектуали як соціальна верства, скільки інтелектуальна еліта. А вже у XVIII ст. саме інтелігенція набуває ознак масовості, за рахунок збільшення числа лікарів, викладачів, літераторів (Вартумян, 2012; Шиняєва, 2012).

Наріжною передумовою конфліктності інтеракцій та самоідентифікації української інтелігенції минулих часів та інтелектуалів сучасності є те, що хоч за часів перебування у складі імперій, що за часів СРСР, в Україні були відсутні демократичні інститути. Саме це визначило навантаження інтелігенції, як верстви населення, функціями останніх та обумовило те, що впродовж століть спостерігалась переважна самоідентифікація саме як інтелігенції, а не інтелектуалів. Адже так була обумовлена висока соціально-політична активність інтелігенції, що сприяла виконанню специфічних завдань громадянського суспільства та підкреслювала глибинну різницю з інтелектуалами колективного Заходу, ознак яких українська інтелігенція дістала лише після розпаду СРСР. Таким чином, можливо стверджувати, що самоідентифікація як інтелектуалів стала поширюватись лише за часів Незалежної України, співставно з розбудовою демократичних інститутів. Втім, необхідно відмітити, що впродовж останніх десятиліть ознаки, в тому числі й самоідентифікація серед інтелектуалів колективного Заходу дістали змін.

Власне традиція інтелектуалів колективного Заходу представлена країнами Європи (відігравали провідну роль в Середньовіччі) та США й Канадою (обіймають чільне місце в період Нового часу). В них інтелектуали не набували ознак окремої соціальної верстви, хоча її представники були здебільшого ті самі (лікарі, викладачі, юристи, тощо). Водночас, якщо на Заході приналежність до «професії», як особливо відповідального виду інтелектуальної праці, здебільшого забезпечувало високий матеріальний статус і престиж, то в Україні до початку XXI ст. такі соціальні гарантії були

відсутні. Це пояснювалось тим, що суспільство мало набагато більш сувору ієрархію, можливостей для соціальної мобільності було набагато менше, здебільшого інтелектуалами (інтелігентами) ставали «різночинці». В свою чергу, останнє сприяло рецепції інтелектуалів й інтелігенції як середнього класу, що є не коректним, але вкрай поширеним стереотипом. Отже, на відміну від інтелектуалів, інтелігенти не були захищені соціальними гарантіями. Іншими наріжними моментами було те, що інтелектуали й інтелігенти здебільшого мали високий рівень освіти (в свою чергу, це стало за основу рецепції інтелігенції як людей з вищою освітою, що знову ж таки є хибним стереотипом), та були своєрідною поєднуючою ланкою між крайніми проявами розподілення суспільних благ. Тобто, якщо в Україні за часів царату та радянського союзу, основною функцією інтелігенції було слугувати медіатором між багатими та бідними, що й сприяло її оформленню в окрему соціальну верству, то на колективному Заході інтелектуали не були виокремлені в окрему верству. Це можливо пояснити, насамперед тим, що наявні в Західному суспільстві демократичні інститути не лише знімали тягар функцій моралізаторства, але й забезпечували функціонування соціальних ліфтів, що слугували на користь соціальних гарантій та економічної свободи. Поєднання цих чинників зумовило те, що на колективному Заході, згідно німецько-британського філософа, що стояв у витоків соціології знання – К. Маннгейма (1893–1947 рр.), основною функцією інтелектуалів була інтерпретація світу для певного суспільства (Горчицька, 2009; Шиняєва, 2014; Рудакова, 2018). У комплексі, вищенаведене надає підстав стверджувати наявність у сучасній Україні саме інтелектуалів, а не інтелігенції.

Зауважимо, що наскрізними тенденціями, які проходили крізь історичний розвиток понять «інтелігенція» (соціальна група, верства, клас) та «інтелігентність» (якість, сукупність рис особистості) була невизначеність

економічного становища та моральних зобов'язань перед суспільством. Власне це й визначало особливості самоідентифікації саме як інтелігентів, а не інтелектуалів, через висування на перше місце саме моральних принципів в нестабільних умовах суспільних інтеракцій.

Останнє пояснюється тим, що впродовж століть, панівними в суспільстві, були погляди прибічників концепції моральної сутності інтелігенції. Згідно них, вища освіта є обов'язковою, однак не достатньою умовою інтелігентності, напротивагу наявності високих моральних зобов'язань перед суспільством (Куренной, 2009). Найбільш відомими представниками таких поглядів, що детермінували самоідентифікацію, були:

1) П. Л. Лавров (1823–1900 рр.) – теоретик російського революційного народництва, філософ та соціолог, який відзначав, що не кожна освічена людина є інтелігентною, оскільки ознакою інтелігентності є здатність до критичного мислення;

2) Г. Дж. Велз (1866–1946 рр.) – англійський письменник та один з засновників літературного напрямку наукової фантастики, що розглядав інтелігенцію як суспільний клас якому притаманні: високий освітній рівень, ініціативність, спільні ідеали та цілі, висока моральність. Передумовою виникнення останньої, на його думку, був науковий компонент діяльності інтелігентів, що мав забезпечити розуміння життя як найвищої цінності;

3) Д. С. Ліхачов (1906–1999 рр.) – радянський філолог й історик, писав що інтелігенти це люди не лише з вищою освітою, а просякнуті толерантністю до проявів «іншості» та відповідальні за власні вчинки;

4) М. С. Каган (1921–2006 рр.) – російський філософ та культуролог українського походження, підкреслював, що інтелігенція є національно-специфічним явищем, що поціновується лише за своєю здатністю відповідати стандартам моралі, оскільки інтелігенти це «освічені люди з хворою совістю». Тобто, інтелігентність, згідно поглядів вченого є

якістю духа притаманного певній соціальній групі (інтелігенції);

5) О. В. Оболонський – радянський юрист та політолог, що виділяє як ознаки інтелігентності: здатність бути (в думках і вчинках) над особистими та груповими потребами, значну громадянську активність, підвищене почуття самовідповідальності (Ольховська, 2008; Горчицька, 2009; Саппа, 2009; Чекалина, 2011; Вартумян, 2012).

Отже, впродовж століть через специфіку соціально-економічних умов, обумовлених вектором суспільного ладу, на теренах України носіями властивостей «інтелігентності» були інтелігенти, та це змінилось після набуття Незалежності, коли були створені усі передумови для їх трансформації в інтелектуалів (Батуренко, 2012). Водночас, це слугувало причиною виникнення множинних конфліктів як у суспільній інтеракції, так і в межах самоідентифікації окремих соціальних індивідів.

В історичній ретроспективі, українська інтелігенція хронологічно може бути розподілена за 6 хвилями розвитку: гетьманська (XVII ст.), катерининська (XVIII ст., коли за наказом Катерини II було остаточно ліквідовано Запорізьку Січ), гоголівська (XIX ст.), пореформена (друга половина XIX ст.), революційна (початок XX ст.), воєнно-героїчна (перша половина XX ст.), радянські шістдесятники й вісімдесятники (друга половина XX ст.). Пострадянська або сучасна перебуває у стані завершення трансформації в інтелектуалів, що безпосередньо детермінує конфліктність її самоідентифікації (Александрова, 2007; Батуренко, 2012; Шиняєва, 2012).

Слід зауважити, що до набуття Незалежності Україна перебувала тією чи іншою мірою під владою Росії, чи то у складі Імперії, чи то у складі СРСР. В обох випадках, створювались всі умови (насамперед, більше можливостей для здобуття освіти та побудови кар'єри, вищий рівень життя) для інтелектуальної міграції на терени сучасної РФ, крім того, методично знищувалось поняття національної самоідентичності (наприклад, концепція

«Малоросії»). Саме тому не рідкі випадки, коли вже другу освіту представники української інтелігенції отримували на чужині й там і залишалась. В свою чергу, це суттєво впливало на процеси самоідентифікації минулих інтелігентів та сучасних інтелектуалів (що не рідко, до військової агресії Росії від 2014 року, тяжіли до проросійських поглядів), як носіїв ознак інтелігентності.

Серед основних історичних віх розвитку уявлень щодо сутності поняття «інтелігентність» можливо виокремити:

1) латино-римський – видатний давньоримський політичний діяч та філософ Марк Туллій Цицерон (106–43 рр. до н. е.) вживав його для позначення здатності розуміти та пізнавати не лише навколишній світ, а й внутрішній;

2) німецької класичної філософії – під час якого це поняття використовували для позначення одночасно й конструктивної, й деструктивної здатності суб'єкта, певного духовного стану, що спрямований на самоусвідомлення. Наприклад, створивший систематичну теорію діалектики Г. Ф. Гегель (1770–1831 рр.) позначав ним здатність людини до розуміння сутності проблем в соціумі та природі, в межах теоретичного процесу самопізнання. Представник течії ідеалізму, Ф. В. Й. Шеллінг (1775–1854) об'єднував за допомогою цього терміну здатність творити та схильність до рефлексії;

3) месіансько-релігійний – найбільш відомими його представниками були філософ та богослов В. С. Соловйов (1853–1900 рр.), один з засновників напрямку інтуїтивізму у філософії М. О. Лоський (1870–1965 рр.), філософ релігії С. Л. Франк (1877–1950 рр.) та ін.. Всі вони позначали ним високі моральні якості, що мали бути притаманні духовній еліті суспільства;

4) соціологічний – серед його представників необхідно назвати американського соціолога та прибічника альтернативної соціології

А. Гоулднера (1920–1980 рр.), польсько-англійського соціолога та філософа, дослідника постмодерного конс'юмеризму З. Баумана (1925–2017 рр.), французького соціолога й філософа, представника постструктуралізму П. Бурдь'є (1930–2002 рр.), а також сучасного американського економіста й футуролога Р. Флориду. В їх працях цей термін вживається для позначення комплексу соціокультурних завдань та засобів їх досягнення в залежності від положення в певній соціальній структурі (Ольховська, 2008; Горчицька, 2009; Никітіна, 2009; Вартумян, 2012; Шиняєва, 2014).

Отже, інтелігентність є певною ознакою, що утворена сукупністю рис, якими вирізняються як інтелектуали, так і представники інтелігенції з-поміж інших акторів у суспільстві. В свою чергу це обумовлює велику міру подібності у засадничих підходах до мети вживання останніх двох понять, зосереджених на питанні того, що ж саме ним позначають. Втім, дана тотожність не завжди сприяє зменшенню конфліктів у самоідентифікації, адже здатна суттєво ускладнювати її (Никітіна, 2009).

Основними підходами до мети вживання поняття «інтелектуали» або ж «інтелігенція» є наступні:

1) професійний – позначення соціально-професійної групи соціальних індивідуумів, що виокремлена за 2 ознаками: робота на професійній основі, пов'язана зі складною розумовою працею у сфері матеріального та духовного виробництва, й наявність вищої або середньої спеціальної освіти. Таким чином, виникає аналогія з поняттями «фахівець» або «особа розумової праці»;

2) моралізаторський – позначення певної соціальної спільності, верстви, що виокремлена за наявністю високих духовно-моральних особистісних якостей у її членів та функцією носія ідеалів соціуму (здебільшого, застосовується лише по відношенню до інтелігенції);

3) соціокультурний – позначення певної сукупності соціальних

індивідуумів, що виокремлена за 2 ознаками: діяльності в сфері складної інтелектуальної праці та суперечливими культурно-особистісними ознаками (світоглядними та політичними переконаннями, психологічними рисами, тощо). В межах соціокультурного підходу виокремлюють 4 критерії для детермінації інтелектуалів чи інтелігенції: приналежність до специфічної соціально-культурної групи; здатність забезпечити додаток знань в контексті соціокультурного процесу; володіння соціальною силою, що забезпечує прогрес; наявність гуманістичної системи цінностей;

4) постмодерністський – позначення сучасних інтелектуалів або інтелігенції, виникнення яких було обумовлене появою наприкінці ХХ ст. через засадничі вимоги суспільства постмодерну або інформаційного, що змінило функції багатьох соціальних груп та інститутів. Це було покладено в основу принаймні 2 наукових теорій: зникнення інтелігенції як такої, із наступним заміщенням її інтелектуалами або поступової трансформації, через об'єднання, традиційних інтелігенції та інтелектуалів в нових інтелектуалів. Останні мають поєднувати в собі риси як інтелігенції, так й інтелектуалів та займати чільне місце в меритократії. В будь-якому разі, трансформація інтелігенції безпосередньо пов'язана з залученням ринкової економіки на терени колишнього СРСР. Власне надалі, ми будемо притримуватись саме даної теорії під час досліджень самоідентифікації сучасних українських інтелектуалів (Никітіна, 2009).

В контексті соціологічного підходу для ідентифікації інтелектуалів та інтелігенції застосовують показники характеру праці, кваліфікаційні та соціально-економічні ознаки. За допомогою цього підходу здійснюється пошук об'єктивних критеріїв, які б могли бути використані з метою висвітлення інтелектуалів чи інтелігенції як соціально-професійної спільності (професії інтелектуальної праці є атрибутивною ознакою), з метою визначення положення в системі суспільних відносин, а також конфліктів, що

виникають під час здійснення останніх. Застосування соціологічного підходу уможливорює відмову від односторонніх потрактувань інтелектуалів та інтелігенції як моралізаторського, так і професійного спрямування та є оптимальним під час дослідження їх самоідентифікації, та конфліктів на всіх рівнях організації соціуму, що обумовлені нею (Бакшутова, 2011; Вартумян, 2012; Шиняєва, 2012).

Таким чином, сучасні українські інтелектуали, в соціологічному вимірі, є сукупністю соціальних індивідуумів, зайнятих розумовою працею та/або соціальний клас осіб, що професійно займаються кваліфікованою працею та/або певна професійна спільність. В будь-якому випадку, вищенаведені соціальні індивідууми у своїй сукупності володіють ресурсами впливу, здатні формувати власні цілі та обирати способи їх досягнення, адаптують та реалізують останні в стратегіях дій. Отже, в межах наукових розвідок у царині соціології, інтелектуалів розглядають як: велику групу, верству, клас, феномен, соціальне явище тощо. Примітним є те, що стосовно кожного визначення вже декілька століть тривають дискусії між науковцями як у середині традиції однієї науково-методологічної школи, так і різних соціологічних шкіл, що спираються на ті чи інші підходи.

Інтелектуалів досліджують в межах, насамперед, таких діяльнісних підходів у соціологічних теоріях як:

1) пізнання – соціального конструктивізму, розробленої американо-австрійським соціологом та теологом П. Бергером (1929–2017 рр.) та німецьким соціологом й філософом П. Лукманом (1927–2016 рр.). В межах цієї теорії дискурс, як основний принцип соціального конструювання, це діяльність інтелектуалів (соціальна практика). Тобто, соціальні індивідууми, що поділяють його, стають членами групи, а спрямованість дискурсу визначає специфіку комунікації та інтеракцій групи;

2) стратифікації (щодо соціальної структури суспільства) –

соціально-економічних класів, описаної німецьким філософом-матеріалістом К. Марксом (1818–1883 р.); статусної, розробленої німецьким соціологом та політологом М. К. Е. Вебером (1864–1920 рр.); соціальної мобільності, сформульованої російсько-американським соціологом й культурологом П. Сорокіним (1889–1968 рр.); функціоналізму, запропонованої американцями: соціологом Т. Парсонсом (1902–1979 рр.), соціологом та політологом Б. Муром (1913–2005 рр.), соціологом та автором кривої (принципу перебігу революційного процесу) Дж. Девісом (1918–2012 рр.), політологом й економістом Б. Барбером (1939–2017 рр.); інтерактивних ритуалів, виокремленої сучасним американським макросоціологом Р. Коллінзом та багатьох інших. За допомогою цих теорій можливо дати визначення інтелектуалам як соціальній групі, з'ясувати їх статус і функції, простежити зміни диспозицій в соціальній структурі. Відзначимо, що даний підхід є передумовою теорій еліт та цінностей відповідно до моделі «воронки причинності» (впливу економічних чинників та історичних традицій, що здійснюється або через групову лояльність, або через ціннісні орієнтації) розробленої американським соціологом та психологом Д. Т. Кемпбеллом (1916–2006 рр.). Це пояснюється тим, що в межах підходу стратифікації еліта розглядається як одна з соціальних груп в статусній ієрархії суспільства, а цінності й орієнтації інтелектуалів можливо потрактовувати як «символічний капітал» групи, тобто похідну неоінституціоналізму (себто сукупності концепцій про еволюцію соціальних інститутів у постіндустріальний період). Здебільшого, в межах підходу стратифікації, інтелектуали є великою соціально-професійною групою, що належить до середнього класу. В свою чергу це суттєво впливає на їх самоідентифікацію (Жиганова, 2008; Вартумян, 2012).

Інтелектуали як велика соціальна група характеризуються наступними 5 ознаками: інтегровані до широкого соціального контексту; об'єднують

соціальних індивідуумів зі спільними потребами й зацікавленнями; тривало існують в історико-хронологічному вимірі; володіють традиційними цінностями та ідеалами; ідентифікуються на всіх рівнях соціальної структури (починаючи від самоідентифікації на рівні соціальних індивідуумів). Специфічність інтелектуалів як великої соціальної групи полягає в тому що вони: забезпечують ідеологічну функцію в державі; безпосередньо продукують нове знання (тексти, програми, формули, мистецтво); не мають однозначних меж і стійких визначень; ознаки членства не встановлені; відсутні чіткі визначення сучасного та майбутнього станів через наявність широкого простору для дискусій. Представники інтелектуалів як великої соціальної групи відіграють певні соціальні ролі, володіють статусом та громадянською позицією, зайняті в сфері висококваліфікованого розумової праці, мають ресурси впливу на суспільство, а також переважно здатні до самоідентифікації себе як інтелектуалів (Жиганова, 2008; Куренной, 2009; Вартумян, 2012).

Інтелектуали та інтелігенція як соціальний клас (себто велика група людей, що поєднані спільними економічними та світоглядними ознаками). потрактовуються за наступними напрямками:

1) спростування їх окремішності як класів – послідовники К. Маркса вважали, що носії інтелігентності належать до різних соціальних класів, в кожному з яких вони є: найбільш розумово розвиненою та високо кваліфікованою «верхівкою» згідно європейської концепції марксизму (наприклад, італійський революціонер А. Грамші) або «пролетарями розумової праці» які повинні розглядатись лише в контексті обслуговування потреб певного класу згідно більшовицької концепції марксизму (наприклад, російський революціонер В. І. Ульянов-Ленін). Учень В. С. Соловйова та засновник напряму персоналізму в філософії релігії, М. О. Бердяєв (1870–1948 рр.) також заперечував, можливість потрактування як

специфічного соціального класу. Натомість, він підкреслював що ознакою носіїв інтелігентності як певної сукупності людей є їх прихильність ідеалістичному світогляду та здатності на будь-які радикальні дії заради втілення власних уявлень щодо суспільного блага в життя. Суголосним з ним був радянський публіцист та громадянський діяч О. І. Солженіцин (1918–2008 рр.), що не визнавав існування такого класу і оперував поняттям моральної категорії, до якої належать всі люди, що протистоять соціальній несправедливості;

2) проміжного класу – К. Маннгейм у праці «Есе про соціологію культури» (1933 р.) обґрунтовує це тим, що носії інтелігентності відносно вільні від притаманних соціальним класам взаємозв'язків та мотивів їх діяльності. Крім того, він відзначає, що їм притаманні 5 своєрідних рис: специфічна диспозиція (між класами), високий рівень освіти у представників, значна неоднорідність (що унеможливорює структуру та узгоджені дії), спрямування діяльності на розробку ідеологій, низький рівень меркантильних та раціональних мотивів в поведінці. Відомий радянський математик М. М. Мойсеєв (1917–2000 рр.) відзначав, що цей клас представлений соціальними індивідуумами, що не обов'язково є задіяними в інтелектуальній праці, однак тими, хто переймається удосконаленням суспільного ладу. Сучасна російська соціологиня О. В. Криштановська позначає його як прошарок професіоналів, що займаються розумовою працею;

3) онтогенезу у форматі дискурсу соціології – сучасна українська соціологиня О. Д. Куценко підкреслює, що цей соціальний клас, перебуває на стадії росту та розвитку, тобто ще не остаточно сформований. Сучасні російські соціологи Д. С. Попов та В. В. Лунєв відзначають, що він набуває рис віртуальності, зокрема умовності їх критеріїв та рухливості меж, що відповідає тенденціям глобалізації;

4) основи – американський соціолог А. Гоулднер (1920–1980 рр.) вбачав в ній основу формування нового соціального класу, який буде володіти капіталом у вигляді знань, навичок і критичного дискурсу, та очолить меритократію, шляхом взаємної інтеграції інтелігенції та інтелектуалів (Жиганова, 2008; Ольховська, 2008; Саппа, 2009; Вартумян, 2012; Чичин, 2013; Шиняєва, 2014).

Самоідентифікація інтелектуалів як соціально-етичний феномен досліджується насамперед в межах теоретичної соціології та соціальної філософії. В царині цих наук розвідки спрямовані на висвітлення соціальної діяльності інтелектуалів, моральних передумов їх поведінки, специфіки формування ними ідеалів та стандартів наслідування. Зауважимо, що власне поняття моральної відповідальності виникає внаслідок прагнення визначити своє місце в системі суспільних відносин з урахуванням принципів соціальної рівності, тобто однакових прав і можливостей (Бакшутова, 2011).

Інтелектуали як соціальне явище є поза межами національностей та державних кордонів, і слугує елементом структури будь-якого суспільства, в якому наявні індустріальні (технологічні) й інформаційні способи виробництва. В той же час, їх структура та функції детерміновані специфікою суспільного ладу й національної культури (Шиняєва, 2014).

Типологізація інтелектуалів відбувається за наступними ознаками:

1) трудовою інтеракцією – характером і змістом праці, конкретній сфері застосування продукту праці, функціональними обов'язками. Ці критерії дозволяють виділити 3 групи всередині верстви працівників не фізичної праці: науково-виробничу (викладачі природничих і технічних наук, інженерно-технічні працівники, фахівці аграрно-промислового комплексу та забезпечення виробництва), гуманітарну (працівники культури, освіти, науковці та викладачі гуманітарних наук, фахівці охорони здоров'я та соціальної сфери), управлінську (фахівці в галузі державного та

муніципального управління);

2) суб'єктом (замовником, що визначає мету перетворення соціального об'єкта) задоволення потреб – згідно теорії, розробленої радянським соціологом В. А. Мансуровим, можливо виокремити 3 групи таких суб'єктів: освічені народні маси (лікарі, викладачі, юристи, тощо), власне інтелектуали (історики, літературознавці, психологи, тощо), еліта (індивідууми, чия діяльність передбачає генерацію ідей: аналітики, політологи, соціологи, філософи тощо);

3) об'єктом докладання діяльності – передбачає поділ на 2 групи. По-перше, технічну, що зазнавала глибинних трансформацій під час кожної з 4 хвиль науково-технічних революцій, її представники працюють в сфері додатка природно-наукового знання. Вони, у результаті отримання освіти в спеціальних навчальних закладах та накопичення знань під час практичної роботи, здатні висувати науково-технічні ідеї, втілювати їх в техніці й технологіях, а також генерувати нове наукове та технічне знання та сприяти його впровадженню в різноманітні сфери суспільного життя. По-друге – гуманітарну, об'єктом діяльності представників якої є різного роду соціальні спільності, а предметом – перетворення соціального об'єкта необхідним чином, виходячи з поставленої мети. Серед інтелектуалів, що належать до неї можливо навести у прикладі викладачів, публіцистів, політиків, тощо. Загалом, її основними функціями є консолідація суспільства, розробка ідеології, артикуляція соціальних конфліктів, репрезентація інтересів інших, індоктринація свідомості, каталізація перетворень, відтворення людського капіталу;

4) професії – педагоги, науковці, діячі культури й просвіти, медики, інженери та техніки, економісти, тощо. Наприклад, до інтелектуалів-економістів належать фахівців розумової праці, зайняті у різних сферах економіки, управління, обліку і контролю, планування

фінансово-економічних та грошових ресурсів.;

5) статусу – поділяються принаймні на 3 групи. Перша утворена істеблішментом, представники якого зосереджені в столиці та великих містах, мають основний доступ до ЗМІ, співпрацюють з конкретними представниками державної влади, своєю життєдіяльністю формують стереотипи про інтелектуалів, причетні до прийняття стратегічних рішень. Окрім того, це переважно сформована з чоловіків, які мають високий рівень життя і, здебільшого, дві вищі освіти, а також позиціонують себе як оптимістів група. Друга або ж «ведуча» група, представники якої переважають у містах з високими темпами економічного розвитку, також сприяючи утворенню стереотипів про інтелектуалів, здебільшого виконуючи вказівки представників державної влади. Вони вирізняються середнім рівнем життя, схильні до безперервної самоосвіти, переважно з високоосвічених родин, позиціонують себе як здатних до адаптації, транслиують стратегічні рішення істеблішменту на широкий загаль. В цій групі простежується гендерний паритет. До третьої чи «звичайною» («масовою») групи належать інтелектуали, що мешкають у малих населених пунктах, здебільшого жіночої статі, з низьким рівнем життя та відстороненістю від соціально-політичних процесів, яким властиві очікування стабілізації суспільства представниками державних органів та негативне сприйняття реформ поза їх сутністю. Дана група виконує своєрідну функцію акумуляції вимоги та світогляду мас;

6) хронології – імперські (характеризуються розвитком філософсько-культурної сутності як соціального феномена), радянські (спрямована на дослідження формальних зовнішніх ознак, на кшталт освіти чи професії), пострадянські (здебільшого користується соціокультурним підходом як синтезом радянської та імперської парадигм, співпрацює з соціологічним дискурсом Заходу);

7) територіальній – міські, сільські;

8) політичними переконаннями – інтелектуали володіють всім спектром орієнтації від крайнього лівого анархізму до крайнього правого радикалізму. Однак, їх політичні орієнтації суттєво взаємодіють з аксіологічними параметрами культури суспільства на конкретно-історичному проміжку часу, визначаючи сприйняття широким загалом фактів і подій повсякденного буття (хоча, це й взаємообернений процес). Саме тому аналіз політичних орієнтацій та їх компонентів (інтересів і цінностей, узагальнених установок щодо об'єктів і ситуацій, специфіки повсякденної поведінки та нахилів) є вкрай важливим. У вітчизняних дослідженнях для його здійснення здебільшого використовують модель сучасного російського соціолога

Б. З. Докторова. Вона передбачає наявність двох осей координат: «відкритість / опір інноваціям» (розподіл на лібералів у яких найбільша цінність то свобода й консерваторів, що насамперед тяжіють до порядку) й «індивідуалізм / колективізм» (праві, що поцінують понад усе індивідуальну свободу та ліві, у яких пріоритетом є соціальна рівність). Відзначимо, що вищенаведені пріоритети мають велику кількість тлумачень й різновидів, однак можуть розглядатись як суттєва складова конфліктів самоідентифікації та інтеракції з суспільством (Гусарова, 2009; Жиганова, 2009; Мансуров, 2009; Никітина, 2009; Саппа, 2009; Вартумян, 2012; Сидоров, 2012; Шиняєва, 2014).

Конфлікти самоідентифікації та інтеракції з суспільством, поширені серед представників науково-технічної групи інтелектуалів, насамперед обумовлені змінами їх етичних та аксіологічних ознак, що впродовж останніх років значно прискорились. Власне структура науково-технічної групи об'єднує 3 підгрупи працівників: інженерно-технічні (містить щонайменше 4 під-підгрупи: конструювання приладів і обладнання, розробка програмного забезпечення, створення нових виробничих технологій, інтеграція наукових досліджень у виробництво), наукові та науково-педагогічні. Критеріями, за

якими визначають приналежність до науково-технічної групи інтелектуалів, на противагу загальній масі зайнятих в науково-технічній сфері є наступні 4: формальний (наявність диплома про вищу технічну освіту); соціально-професійний (інтелектуальна праця в сфері науки і техніки); креативний (наявність творчих здібностей, технічна творчість); гуманістичний (наявність гуманістичних цінностей). Функціями цієї групи є 2 основні: медіація між наукою, технікою та культурою, а також забезпечення науково-технічного прогресу. Задля уможливлення їх виконання діяльність спрямовується за 4 напрямками: розвитку матеріальної культури (обслуговування та вдосконалення матеріально-технічного виробництва, розробка й впровадження нових технік і технологій), гуманізація техніки й технологій, створення та експлікація науково-технічних знань, управління перебігом науково-технічного прогресу (Гусарова, 2009; Сидоров, 2012).

Функції інтелектуалів та інтелігенції в соціумі визначаються їх взаємодією з ідеалами та цінностями, адже вони взаємодіють з останніми наступним чином: створюючи (креативна); слугують носіями (збереження); заражують ними широкий загал (трансляції); трансформують під потреби конкретно-історичного моменту (адаптації); підтримують їх в масовій свідомості (стабілізації) (Чекалина, 2011; Патрин, 2012).

Зауважимо, що саме інтелектуали створюють культурну та соціальну цілісність суспільства засобами комунікації на рівні поколінь (між- та внутрішньо-поколінної взаємодії), культурно-соціальному (накопичує, зберігає й транслює ідеї), а також – економіко-політичному (забезпечує суспільний розвиток на рівні націй та держав) (Горчицька, 2009; Патрин, 2012).

Соціальні ролі інтелектуалів зазнавали змін в процесі історичного розвитку, що безпосередньо обумовлено визначенням їх як працівників

розумової сфери взаємопов'язаної з виробництвом культури (особливого соціального поля, що складається з комерційного та чистого видів мистецтва, згідно П. Бурдь'є). Тобто, сукупності нормативно обумовлених соціальних властивостей, очікувань та зобов'язань у поєднанні з конкретною соціальною позицією. Дані ролі трансформувались разом з кожним періодом розвитку конкретного суспільства для забезпечення наявності відповідної йому культури. Найбільш яскраво це виявилось внаслідок індустріальних та постіндустріальних трансформацій, коли відбувались радикальні зміни в сфері виробництва культури. В ці періоди виникали нові спільноти (верстви, групи, класи) виробників культури, які відігравали провідну роль в становленні та функціонуванні громадських інститутів, оскільки виконували низку соціально-культурних функцій (виробництва, зберігання й трансляції культурної продукції, культурних цінностей та знання). Зауважимо, що власне виробників культури К. Мангайм позначав поняттям «інтелігенція», тоді як З. Бауман та П. Бурдь'є – «інтелектуалами», в цілому ж, у наш час більшість дослідників розмежовують поняття «інтелігенція», «виробники культури» та «інтелектуали». Однак, дане питання кілька десятиліть викликає дискусії в наукових колах, а всі ці 3 поняття об'єднують суб'єктів виробництва культури (інколи залучаючи до цього поняття й представників духовного виробництва) (Саппа, 2009; Вартумян, 2012; Патрин, 2012).

Отже, інтелектуали це працівники розумової праці, суб'єкти виробництва культури, яких можливо типологізувати за кінцевою метою та продуктом їх діяльності. Їх специфічною рисою (в ідеалі) є вміння й прагнення одночасно оперувати не лише раціональними, але й морально-етичними категоріями.

Кінцевий продукт діяльності інтелектуалів, в залежності від свого діяльнісного спрямування поділяється на:

1) фундаментальний – створення нового та розширення вже існуючого знання (наукові та творчі ідеї, концепції, підходи, гіпотези, теорії, тощо), а також високохудожні твори мистецтва. Працівників, що забезпечують такий результат, в українській традиції називають мислителями, творцями, вченими, тощо;

2) прикладний – використання вже наявних творчих досягнень (знань або об'єктів мистецтва) з метою досягнення певних суспільних цілей, тобто соціального замовлення. Німецько-британський соціолог та політолог, автор теорії соціального конфлікту, лорд Р. Дарендорф (1929–2009 рр.) — позначав цих працівників терміном «обслуговуючий клас» (від англ. «service class»). Їх функціями є підбір необхідної інформації; організація її поширення в широкому загалі; адаптація її для певної аудиторії чи мети; розробка методик і технологій навчання (лекції, підручники, інженерні споруди, аналітичні огляди, публіцистичні статті, тощо) (Гусарова, 2009; Саппа, 2009; Вартумян, 2012; Патрин, 2012).

Базисними характеристиками діяльності інтелектуалів є соціальні технології, як сукупності певних засобів (методів, прийомів, способів організації діяльності соціальних індивідуумів та груп) що використовуються задля впливу на соціальні процеси та системи, з метою цілеспрямованої зміни соціального об'єкта або соціальної ситуації. Поява вищезазначених технологій обумовлена пізнанням за допомогою принципів науки соціального середовища та перебігу процесів соціальної взаємодії. Здебільшого, вони передують та супроводжують організаційно-політичні дії, що викликають соціальні зміни в суспільстві. Їх метою є пояснення та виправдання необхідності останніх, формування необхідної для здійснення змін громадської думки із застосуванням широкого спектру соціальних технологій різного рівня використання (освітніх, інформаційно-пропагандистських, економічних, тощо).

Отже, соціальні технології розробляють та впроваджують фахівці – працівники розумової праці, тобто інтелігенти або інтелектуали. Дане розділення понять обумовлене тим, що К. Маннгейм притримувався думки, що інтелігент є суб'єкт інтелектуальної еліти, притаманним суто російсько-радянській традиції, в той час як у традиції колективного Заходу соціальними технологіями передусім опікуються інтелектуали. Підкреслимо, що об'єднуючими ці два поняття ознаками є: ідеолого-етична та економіко-соціальна неоднорідність; індивідуалізм; високий рівень автономії (внутрішнього потягу до свободи); загальні соціальні функції відтворення і підтримки людського капіталу. Фактичними операторами (прямими та опосередкованими) соціальних технологій здебільшого є представники гуманітарної групи інтелектуалів чи гуманітарної інтелігенції. Замовником соціальної технології може бути як окремий індивідум (спрямований на досягнення власних цілей – кар'єри, матеріального благополуччя, реалізації власної громадської позиції чи світоглядних переконань), так і структури влади різних рівнів. Останнє здебільшого спостерігається в тоталітарних країнах (наприклад, в імперіях та СРСР інтелігенція переважно була представлена державними службовцями), на протигагу інтелектуалам західної традиції (Саппа, 2009; Сидоров, 2012).

Виходячи з наведеної вище ролі замовника в діяльності представників інтелектуальної праці та послідуоючій імплементації її наслідків у суспільстві, з метою дослідження самоідентифікації українських інтелектуалів постає питання їх мотивації. Остання є чи не найбільш значущою передумовою утворення конфліктів у їх інтеракції на різних рівнях організації суспільства та утворена спонукаючими й обмежуючими мотивами. Останні ж визначаються складною системою ціннісних орієнтирів, для аналізу яких розглядають власне етос, як узагальнену характеристику культури, що відображена в системі панівних цінностей та норм поведінки. Це

здійснюється, насамперед, за допомогою соціологічного підходу в дослідженні аксіологічної проблематики, в першу чергу конфліктності самоідентифікації.

1.2. Етос інтелектуалів: сутність, характерні риси, соціально-історичні передумови формування.

Дослідження етосу інтелектуалів як стилю життя соціальної групи, що виникає внаслідок поєднання властивих їй систем ціннісних орієнтацій та поведінки, здобуло свого виокремлення у ХХ, в період розвитку неklasичної соціології і її налаштованості на використання міждисциплінарного підходу у соціологічному дискурсі. Зокрема, в цей період концепція етосу дістала значного розвитку в працях американського соціального антрополога К. Клакхона (1905–1960 рр.), автора теорії системи цінностей; польсько-американського соціального психолога М. Рокіча (1918–1988 рр.), що створив методику визначення ціннісних орієнтацій; американського економіста Г. Беккера (1930–2014 рр.), лауреата Нобелівської премії за адаптацію мікроекономічного аналізу на не ринкову поведінку соціальних індивідуумів та груп; сучасного американського соціолога та політолога Р. Інглхарта, автора соціологічної концепції про роль та значення ціннісної орієнтації особистості в сучасному суспільстві та ін..

Соціологічний підхід в дослідженні аксіологічної проблематики конфліктності самоідентифікації інтелектуалів заснований на тому, що у загальній системі культури конкретного соціуму виникає певний загальновизнаний набір цінностей, який в процесі соціалізації, під впливом низки об'єктивних і суб'єктивних чинників інтеріоризується. Тобто, відбувається формування внутрішнього (дій, розумової самосвідомості, тощо) через засвоєння зовнішнього (наприклад, соціальних форм

спілкування). Вищенаведене формування внутрішніх принципів світогляду під впливом зовнішньої соціальної діяльності обумовлює побудову системи ціннісних орієнтирів інтелектуалів. Ціннісні орієнтації, будучи відображенням цієї системи, формують переконання та комплекс мотивацій суб'єкта соціальної взаємодії, визначаючи його самоідентифікацію. Загалом, в межах соціології культури поняття етосу тісно взаємопов'язане з такими поняттями як «етичні цінності» та «менталітет». Останні ж, в свою чергу, здебільшого й слугують передумовами виникнення конфліктів не лише у питаннях інтеракції інтелектуалів на всіх рівнях організації соціуму, але й у питанні їх самоідентифікації (що, безумовно, є взаємопов'язаними між собою) (Вартумян, 2012; Букреева, 2015).

Власне аксіологічний підхід в дослідженні самоідентифікації інтелектуалів, як причини та наслідку конфліктів у суспільних інтеракціях, здебільшого акцентує увагу на моральних та культурних традиціях. Головним аргументом в такій рецепції є той, що в стратифікаційній системі суспільства, навіть в межах середнього класу, її вирізняє специфічна система ціннісних орієнтацій. В останній першорядне місце посідають цінності, які можливо згрупувати за 3 основними напрямками: якісної освіти, високої особистої професійної кваліфікації, поваги орієнтованої на оточуючих (тобто як здатності поважати розбіжності між власними переконаннями та переконаннями інших, так і потреби дістати поваги від них). Зауважимо, що перші 2 напрями цінностей об'єднує потреба в набутті знань, які нададуть змогу в майбутньому підвищити ефективність теоретичних або практичних пошуків, а не отримання певного соціального статусу. Отже, конфліктність самоідентифікації інтелектуалів в межах ціннісного підходу визначає те, що головна відмінність інтелектуала полягає не в рівні його освіти та/або спеціальної підготовки, а у морально-світоглядній системі інтеракції з суспільством. Особливістю дослідницької традиції з використанням

аксіологічного підходу до проблематики етосу інтелектуалів є подвійність наукових розвідок: інтелектуали аналізують самих себе (саморефлексія) або ж науковці досліджують їх, насамперед як соціальне явище в межах конкретного фахового напрямку (філософії, історії, соціології, політології, культурології та ін.) (Вартумян, 2012; Рудакова, 2018).

Специфічними ознаками етосу інтелектуалів є наступні 5: поціновування інновацій; орієнтація на довіру й повагу з боку оточуючих; загострена потреба у зовнішніх проявах свободи; здатність та бажання до розділення відповідальності між людиною та державою; висока соціальна активність. Відзначимо, що для етосу інтелігенції ці ознаки тотожні, однак здебільшого до них додають й наявність непохитних моральних принципів. Отже, з вищенаведеного випливає високий рівень залученості інтелектуалів у політичне життя, на всіх структурно-організаційних рівнях соціуму. Таким чином, етос інтелектуалів обумовлює появу притаманних їм специфічних соціальних установок або аттитюдів. Тобто, станів психологічної готовності соціального індивідууму або групи притримуватись певних типів взаємодії, що засновані на їх минулому соціальному досвіді та регулюють соціальну поведінку, насамперед у відносинах з державною владою. В свою чергу, так виникають передумови конфліктності між самоідентифікаціями інтелектуалів та інтелігенції, адже, спираючись на праці В. А. Мансурова, можливо виокремити 5 основних установок, які є взаємопов'язаними з ціннісними орієнтаціями інтелігенції. Ці аттитюди окрім першого, властиві й інтелектуалам, зокрема: служіння ідеалам розвитку суспільства, всупереч особистій вигоді; висока повага стосовно дотримання професійної етики; сприйняття своєї професійної групи як референтної; творча рецепція культурних норм й традицій; прагнення до автономії від оцінок не референтних соціальних груп (Мансуров, 2009).

Конфліктність інтеракції інтелектуалів з суспільством та їх

самоідентифікації насамперед пояснюється суперечливим станом, коли з одного боку існує потреба у визнанні широким загалом або хоча б своєю референтною групою, а з іншого – прагнення до автономії й індивідуалізм обумовлює специфічність етосу. Останній пояснюється, насамперед, історичним формуванням традиційного менталітету суспільства що знаходить свого вияву в певній державі на конкретно-історичному проміжку часу (Куренной, 2009).

Звертаючись до ретроспективи становлення інтелектуалів, наведеної в підрозділі 1.1. даної роботи, ми можемо стверджувати, що вони завжди були інтелектуальною елітою, яку оточувало суспільство з традиційним менталітетом. В основі останнього був синкретично-емотивний світогляд, що передбачав поєднання та злиття різноманітних форм (норм, приписів, тенденцій, підходів тощо) в одній системі без їх глибинної інтеграції між собою, з акцентуацією на емоційно-моральні аспекти. Зауважимо, що в тій чи іншій мірі це прослідковувалось впродовж всього розвитку людства та зберігається й дотепер. Наприклад, поєднання християнства та державна влада, що сприймається як нібито дана вищими силами в період до хвилі світових буржуазних революцій. Або взаємодія протестантизму з демократичними принципами, що втілюється в закликах відродити велич певної держави чи фундаментального ісламу з авторитарними формами правління державою, в свою чергу, обумовлюючи появу закликів зберегти певні норми та віднайти самоідентичність. При чому, в період новітньої історії ці процеси дістають перебігу на тлі загальносвітових тенденцій до глобалізації та інформатизації суспільства. Вищезазначене сприяло появі конфлікту з раціоналізмом, який передбачав що істинними підставами буття, пізнання, розвитку та поведінки людей є принципи розумної доцільності. Даний конфлікт знаходив свого прояву у всьому суспільному ладі, однак найбільшого впливу мав саме на діяльність інтелектуалів. Саме вони

першими намагалися поєднати принципи раціонального пізнання з синкретично-емотивною традиційною культурою таким чином, аби забезпечити розвиток суспільства на гуманістичних засадах, що надають абсолютної переваги цінності людини. Спираючись на праці радянського соціального філософа та культуролога О. С. Ахієзера (1929–2007 рр.), відзначимо, що для розв'язання цього питання інтелектуали мали значно дистанціюватись від широкого загалу. В свою чергу, таким чином виникала значна культурна дистанція від решти населення країни, та взаємодія з референтними групами з інших країн (згадаймо лише традицію листування в добу Просвітництва). В українському суспільстві така ситуація значно обтяжувалась тим, що працівники інтелектуальної праці були єдиною активною, здатною до рефлексії та втілення інновацій в життя (суб'єктом, ініціатором та ідеологом модернізаційних трансформацій у всіх сферах суспільної діяльності) рушійною силою. До того ж, власне країна була позбавлена державної незалежності впродовж декількох століть, що ускладнювало рецепцію національних традицій та спотворювало самосвідомість, насамперед на рівні самоідентичності. Це обумовлювало появу специфічних рис етосу української інтелектуалів, що визначають конфліктність їх самоідентифікації.

Типологічними рисами етосу українських інтелектуалів, які взаємообумовлені з їх самоідентифікацією є 3 основні:

1) специфічна аксіологія, що ґрунтується на синкретизмі секуляризованих цінностей православної культури (самовідданість, нехтування матеріальним, пріоритет надособистісних цілей, колективізм, взаємодопомога, побутовий аскетизм, духовний пошук) та цінностей, властивих даній соціальній групі як інтелектуальній еліті, у протиставленні її іншим (раціоналізм, громадянський обов'язок, професіоналізм, вільнодумство, критичний світогляд);

2) соціальні установки, що допомагають поєднати громадянську, політичну та культурну активність з високим рівнем індивідуальної рефлексії та екзистенційного занепокоєння («хвора совість»);

3) ціннісно-ідеологічний характер відчуття та вияву соціальної суб'єктності (Куренной, 2009).

Особливість етосу інтелектуалів в діяльнісному вимірі полягає в тому, що хоча вони здатні до раціональної саморефлексії, але одночасно відтворюють стереотипи та міфи самосвідомості широкого загалу. В свою чергу, це через сутнісні риси й визначає їх самоідентифікацію (Рудакова, 2018).

Головною сутнісною рисою етосу інтелектуалів є максималізм, прояви якого пронизують їх інтеракцію з суспільством. Насамперед, він проявляється у героїзмі, ідентифікацій своєї соціальної ролі як історичної місії рятівника народу та/або держави. Підкреслимо, що останні в світогляді інтелектуалів не завжди співпадали, що залежало, насамперед, від оцінки ролі державної влади. І дотепер, на пострадянських теренах спостерігається явище, коли держава в першу чергу асоціюється з діяльністю органів влади, а не з народом. В той же час, по відношенню до інших країн така специфіка сприйняття майже відсутня (згадаймо тривале ставлення до німців або французів після II Світової війни). Таким чином виникають умови для самоміфологізації інтелектуалів, що надає їм можливість при здійсненні ідеї ставити себе поза моральних норм. В свою чергу, це сприяє дещо наївній вірі в можливість глибоких соціальних перетворень всупереч об'єктивним законам діяльності та розвитку певних сфер діяльності суспільства (таке собі соціальне диво на кшталт побудови Аральського моря). В той же час, принциповість та відкидання самої можливості порушити норми та приписи референтної групи, здебільшого унеможливлювали поступове розв'язання поставлених проблем шляхом тривалих перемовин з опонентами та

адаптацію до нових соціально-політичних умов. Безпосередніми наслідками поразок, обумовлених вищенаведеним, була саморефлексія й тотальна зневіра, що за принципом маятника згодом викликала позбавлену критики віру у певні соціально-ідеологічні проекти. Загалом, поєднуючись з вищенаведеними ознаками етосу інтелектуалів максималізм сприяв виникненню глибинних конфліктів на всіх рівнях соціальної взаємодії в українському суспільстві, адже він заснований на принципах індивідуалізму, тоді як виконання виокремлених з його допомогою завдань потребувало колективізму (Рудакова, 2018).

Ціннісні орієнтири в життєдіяльності інтелектуалів можливо згрупувати за 5 моделями комплексів соціальних установок, що відображають переважаючий спосіб задоволення певної панівної потреби (в емоційному задоволенні, у виживанні, самоствердженні, матеріальному благополуччі, гуманізмі й альтруїзмі):

1) діяльнісна — вона охоплює найбільшу кількість інтелектуалів, відображаючи їх прагнення (тією чи іншою мірою усвідомлене) контролювати ризики та жити у стані безперервного конфлікту, адже «життя — то боротьба», як відзначав давньогрецький поет-драматург Евріпід (480–406 рр. до н. е.);

2) стабільна — її представники найбільш самодостатні, вдоволені тим що мають, прагнуть уникнути ризиків пов'язаних з розвитком як із розширенням проблемного поля відповідальності, що обумовлює поглибленням конфліктів інтеракції з суспільством;

3) інноваційна — в пріоритетах її представників знаходиться самовдосконалення та самореалізація, вони здатні до порівняно легкої зміни сфер діяльності;

4) прагматична — на першому місці у її представників є конкретні цілі, досягнення яких покликано забезпечити стабільність;

5) ідеалістична — охоплює найменше число представників, що характеризуються високими моральними якостями та ідеалістичними мотивами й світоглядом (Голенкова, 2016).

В аксіологічному вимірі інтелектуали поєднують ціннісні орієнтири різних соціальних груп та є суб'єктом гуманістичного світогляду. Таким чином, саме серед них, здебільшого, забезпечуються оптимальні стандарти виховання й освіти (згадаймо лише династії лікарів або інженерів), збереження національної самосвідомості, ретрансляції культури та традицій в нові покоління, адаптації життєвого досвіду відповідно до вимог конкретно-історичного моменту.

Ціннісні орієнтири, що визначали образ мислення інтелектуалів були наслідком рецепції соціально-утопічних ідей Західної Європи. Зокрема, у XIX ст. це був «фаустівський дух» з Німеччини, культ «великих людей» із Франції, концепція «героя та натовпу», що панувала в Росії. Особливості ціннісних орієнтирів працівників інтелектуальної праці України до періоду Незалежності, що власне і надають підстав використовувати для їх позначення поняття саме «інтелігенції», а не «інтелектуалів», виражаються в тому, що її ідеологи одержимі ідеєю чистої справедливості, але не в змозі її забезпечити, наполягають на своїй обраності й, одночасно, заявляють про необхідність самопожертви, підкреслюючи готовність стати цапом-відбувайлом. Загалом, вищенаведені ціннісні орієнтири були сформовані під впливом культурно-історичного генезису інтелігенції в межах Російської імперії. Серед основних підвалин якого можливо виокремити 3 наступні:

1) православна традиція християнства — діяльність інтелігентів тривалий час була можлива лише під патронатом православної церкви. Насамперед, це соціальні індивідууми (здебільшого з саном, але не обов'язково, головне, що за кошти та/або згоди вищого керівництва церкви)

які займалися наступними видами діяльності: творчо (пишуть літописні, житійні та інші тексти, перекладають та адаптують іншомовні твори, практикують живопис) та соціальною (лікарі, вчителі). Слід підкреслити, що вже за тих часів відносини між церквою та парафіянами, а також між церквами різного політичного підпорядкування суттєво відрізнялись на теренах сучасної України та Росії. Українським церквам була притаманна більша демократичність, вони підтримували прояви національної самосвідомості, однак мали значно гірше матеріальне забезпечення, аніж ті, що були на територіях сучасної Росії. Крім того, існували юродиві (блаженні), що суттєво відрізнялись від блазнів у Європі. Так, їх було значно більше і вони спілкувались з широкими народними масами, а не лише з елітою при королях та князях. Юродивим був притаманний особливий соціальний статус, що нагадує й подальший статус інтелігенції — вони були відокремлені й від держави, й від народу, однак мали можливість впливати на них. Згодом, роль юродивих зникає, церкви — зменшується, однак виникають нові соціальні групи, що поєднують ознаки останніх, додаючи до них нові риси, обумовлені інноваціями в світогляді суспільства. Наприклад, масони XVII–XVIII ст., декабристи та нігілісти у XIX та на початку XX ст. Все вищенаведене знаходиться у протиставленні положенням, викладеним у фундаментальній праці М. К. Е. Вебера «Протестантська етика й дух капіталізму» (1905 р.);

2) реформи (грошова, освітня, ідеологічна) Миколи I Романова (1796–1855 рр.) що були спрямовані на створення якісно нового державного апарату, що не потребував би наявності певного керівника задля стабільної роботи, а працював би згідно офіційно затвердженого регламенту, спираючись на розгалужену структуру різноманітних державних установ. Тим самим зменшується роль фаворитів та зростають можливості для інтелігенції. Важливо підкреслити, що доля української інтелігенції в цей

період була вкрай суперечливою. Так, на теренах України було скасоване самоврядування (зокрема, Магдебурзьке право та Литовський статут), розпочалася боротьба з будь-якими проявами національно-визвольного руху (створено «Третій відділ» таємної поліції), централізовано освітні заклади (заборонили Кирило-Мефодіївське братство, Крем'янецький ліцей та багато інших освітянських осередків, однак заснували університет св. Володимира), відбувалось тотальне зросійщення українських земель (українських купців відселяли за межі або на околиці міст, російським урядовцям роздавали землі, забороняли формування військових підрозділів суто з українців, тощо), було посилено знищення національної самосвідомості (заборона вживання елементів козацької символіки, термін «Малоросія» офіційно вимагали замінювати на «Південно-Західну Росію», переслідування Т. Г. Шевченка та багатьох інших національно-свідомих інтелігентів), ще дужче посилили підпорядкування церков Москві (наприклад, заборонили Греко-католицьку церкву);

3) суттєвий вплив ідей Ф. В. Ніцше (1844–1900 рр.) стосовно «надлюдини» та К. Маркса й Ф. Енгельса. Останні взагалі намагалися практично втілити в рецепції ідеологів соціалізму. Втім, існують наукові концепції, згідно яких без цих спроб побудови соціалізму, а згодом й комунізму, інтелігенції як великої соціальної групи з специфічним етосом взагалі б не існувало, замість неї були б інтелектуали на кшталт таких у Західній традиції (Горчицька, 2009; Вартумян, 2012; Рудакова, 2018).

Отже, складність досліджень ціннісних орієнтирів, які визначають самоідентифікацію українських інтелектуалів, обумовлена суперечливою періодизацією їх онтогенезу, оскільки як соціальному феномену їм властива залежність від конкретно-історичного моменту. Крім того, намагаючись її типологізувати в межах онтогенезу слід зауважити, що кожному типу притаманний власний світогляд. Зауважимо, що як класичний можливо

позначити той тип робітників інтелектуальної праці, що був поширений у період з другої половини XIX до початку XX ст. Саме в цей час відбувалось їх оформлення у соціальну групу, з певними нормами, цінностями та світоглядом. Отже, даний тип можливо сприймати як певний зразок, що володіє всіма характерними ознаками (Рудакова, 2018). Останні ж еволюційно розвивалися, розширювалися й трансформувалися чи редукувалися, таким чином призводячи до виникнення сучасних українських інтелектуалів.

Ідеологія робітників інтелектуальної праці виявляється в ставленні до державної влади. Так, у випадку, коли остання розглядається мов інструмент розвитку суспільства, то її представники заслуговують на підтримку й довіру. Якщо ж вона сприймається як деструктивний чинник суспільного ладу, то підлягає засудженню та легітимній або нелегітимній зміні. Яскравим прикладом цього є роль інтелігенції в революційних подіях 1905–1917 рр. у Російській імперії, в якій у цей період розгорнулись процеси широкомасштабної модернізації (Жиганова, 2008; Никітіна, 2009; Патрин, 2012).

Загалом, індустріалізація суттєво вплинула на формування унікального соціального суб'єкта – великої соціальної групи інтелектуалів як найбільш професійно розвиненої, освіченої та культурної частини суспільства. Можливість такої ідеологічної інверсії в оцінці політичної структури суспільства, визначає ціннісні орієнтири інтелектуалів. За межами вищенаведеного конструктивно-раціонального підходу, взаємодія інтелігенції з державною владою буде детермінована безплідним скепсисом чи консервативною апологетикою. Наявність зазначених ідеологічних полюсів сприйняття державної влади інтелектуалами здебільшого й визначили потрактування їх як соціального явища дослідниками з різних суспільств та історичних проміжків часу. Через це й на сучасному етапі

досліджень наявні такі різнобічні наукові погляди на них та інтелігенцію. Наприклад, існування останньої після розпаду СРСР заперечується або сприймається як таке, що перебуває в активному розвитку, трансформуючись у відповідності до нових соціально-культурних обставин (Жиганова, 2008; Патрин, 2012).

Нові соціально-культурні обставини це насамперед доба постіндустріалізації під час якої постійно виникають нові соціальні явища, що обумовлюють появу нових соціальних цінностей, при чому цей процес є взаємним. Виникають такі концептуальні підходи в дослідженні цих процесів як: нової людини (П. Дракера, В. Іноземцева, Е. Тоффлера та ін.), свободи вибору (А. Сіно), довіри (Ф. Фукуями), глобалізації (Г. Г. Ділігенксі), еволюції сексуальності (І. С. Кона). Втім, як було вищезазначено, система ціннісних орієнтацій інтелектуалів відрізняє їх від інших класів. Отже дослідження етосу інтелектуалів в постіндустріальну добу потребує урахувати, що нові соціальні цінності інтегруються у вкрай специфічну систему. Це призводить до того, що навіть ті вчені, хто розмежовував поняття «інтелектуалів» й «інтелігенції» об'єднують їх, спираючись на те, що виникає нове, глобалістично-інформаційне суспільство. Зокрема, А. Гоулднер саме за етосом об'єднував поняття «інтелектуалів» (себто гуманітарної інтелігенції) та «інтелігенції» (тобто науково-технічної інтелігенції) та протиставляв їх іншим класам (капіталістам та пролетаріату). Вчений підкреслював, що наріжним елементом системи ціннісних орієнтацій інтелігенції є критичний підхід до соціального пізнання, що є важливим чинником впливу на трансформації соціуму (Вартумян, 2012; Чичин, 2013; Шиняєва, 2014).

Сутнісними ознаками етосу інтелігенції й інтелектуалів, як нового суспільного класу в інформаційний період розвитку людства, є 3 наступні: монополія на культурний капітал (знання, кваліфікація, навички, тощо),

високий рівень культури критичного дискурсу, наявність влади (джерелом якої є політична незалежність, вільний доступ до знань та свобода висловлювань). За допомогою них вони можуть обіймати привілейовані позиції на ринку праці та захищати своїх права. Таким чином виникають передумови соціальних перетворень, обумовлених конфліктом зі старою елітою, що тяжіє до збереження існуючого суспільного ладу та не бажає ризикувати змінюючи методи управління. Дане твердження змістовно обґрунтовано в концепції меритократії (з лат. «meritus» — «гідний», та грец. «kratos» — «влада») американських соціологів З. Бжезинського (1928–2017 рр.) та Д. Белла (1919–2011 рр.), автора теорії постіндустріального суспільства (Жиганова, 2008; Ольховська, 2008; Вартумян, 2012).

Таким чином, можливо стверджувати, що в сучасному українському суспільстві інтелігенція трансформувалась, набираючи ознак інтелектуалів або об'єднуючись з ними (в залежності від наукових поглядів дослідника), та починає формувати нову соціальну групу. Водночас, українські інтелектуали відрізняються від таких у традиції колективного Заходу, що підтверджується й відмінностями у їх самоідентифікації та обумовлює виникнення площини конфліктів. Останні виникають насамперед в процесі суспільних інтеракцій, детермінованих конфліктами самоідентифікації інтелектуалів та інтелігенції в соціальній структурі сучасної України.

1.3. Конфлікти самоідентифікації інтелектуалів та інтелігенції в соціальній структурі сучасного суспільства.

Панівним напрямом в соціологічних дослідженнях на Заході тривалий час був структурний функціоналізм (Т. Парсонс, Р. Мертон, Е. Шилз). В його межах стратифікаційна модель суспільства розглядає інтелігенцію й інтелектуалів в контексті соціальної структури суспільства. Власне

інтелектуали потрактовуються як велика привілейована соціальна група, що має важелі здійснення влади вигідне економічне становище. Її типологізація насамперед, спирається на професійні корпоративні групи, об'єднані специфічною діяльністю та інтересами. Останні детерміновані соціальним контролем і наявністю особливої системи соціальних норм та стереотипів всередині корпорації (в тому числі, усталеної взаємодії на основі очікувань кожного члена корпорації щодо інших її членів). Запорукою успіху такої взаємодії є узгодженість спільних дій, наявність та бажання дотримуватись загальних соціальних норм й ідеалів, водночас творчо оновлюючи їх. Отже, інтелектуали це люди, задіяні в розумовій (інтелектуальній) праці (діяльності), що є специфічною за своїм змістом. Роль останньої в міру науково-технічного розвитку людства постійно зростає. Кінцевим кількісним і якісним продуктом інтелектуальної діяльності є інтелектуальний простір, що є міждержавним та сприяє явищам глобалізації, посилюючись завдяки інформатизації суспільств (Вартумян, 2012).

У науковій традиції Заходу, поняття «інтелектуалів» та «інтелігенції» потрактовуються за 3 основними напрямками:

1) суворого розмежування – за професійною (А. Гоулднер) або територіальною ознакою (прибічники концепції інтелігенції як соціального феномену, що виник та дістав розвитку лише на теренах Росії, наприклад М. Е. Е. Вебер), соціально-етичним змістом (А. Грамші) чи якістю та перебігом процесів індустріалізації (інтелігенція сприймається як результат недолугої та незавершеної індустріалізації, підкреслюється що інтелектуали завжди були потрібні і це збережеться й у постіндустріальну добу, тоді як інтелігенція потрібна лише під час переходу від феодального до модерного суспільного ладу наприклад: О. Гелла, Р. Філіппо, І. Валлерстайн, О. Валицький, Ч. Тімберлейк та ін.), етосом (О. В. Репніков);

2) одвічної єдності (інтелігенція й інтелектуали одне й те саме) –

наприклад, австро-американський економіст та соціолог, що викладав у Чернівецькому університеті, Й. Шумпетер (1883–1950 рр.) писав, що вони це всі соціальні індивідууми, які: відчують глибинне невдоволення існуючим суспільним ладом, не мають чітко окресленого регламенту виробництва, відсторонені за їх згоди від реальної діяльності, володіють усним та письмовим словом, вимагають особистої свободи. Обов'язковими умовами їх появи, як особливої соціальної групи він називав розвиток ЗМІ та вищої освіти, а також впровадження принципів раціоналізму в суспільне життя;

3) вимушеної єдності – адаптація до розвитку глобально-інформаційного суспільства (Р. Дарендорф, В. Бек, Д. Белл, П. Дрейкер,

Ф. Махлуп, Р. Міллс). Наприклад, французький соціальний філософ М. Фуко (1926–1984 рр.) відзначав, що з другій половині XX ст. поняття «інтелектуал» трансформується внаслідок виникнення нових взаємозв'язків між теорією та практикою, інтелектуали перетворюються з творців нових істин у їх зберігачів. Власне діяльність інтелектуалів стає орієнтована не на зміну змісту панівної ідеології, а на зміну самого процесу виробництва культури та істин. При чому останнє вона здійснює на політичному, економічному та інституційному рівнях організації структури соціуму. Зауважимо, що хоча М. Фуко не вживав терміну інтелігенція, він протиставляв дві групи інтелектуалів «універсалів» та «спеціалістів», при чому перші мають виконувати функції «загальної совісті» (Шумпетер, 1995; Жиганова, 2008; Горчицька, 2009; Нікітина, 2009; Вартумян, 2012).

В соціологічних концепціях, що пояснюють виникнення нового суспільства постмодерну інтелектуали виокремлюються як окремий клас, що позиціонує свої професійні та наукові досягнення як структурний елемент сучасного соціуму та бажає отримати певний зиск від їх розробки та впровадження. Отже, діяльність інтелектуалів не є безкорисливою, як

підкреслював Т. Парсонс (1902–1979 рр.) американський соціолог, лідер напряму структурного функціоналізму та один із засновників соціальної антропології. Вони не завжди використовують свої компетенції задля досягнення загального соціальних благ, навпаки, заради придбання джерела влади, їм властиво використовувати результати своєї діяльності на користь певної соціальної групи та загалом опікуватись набуттям приватної вигоди (Вартумян, 2012; Шиняєва, 2014).

Основними критеріями розмежування між інтелектуалами та інтелігенцією в традиційному потрактуванні цих понять є такі 4:

1) відношення до матеріальних благ та економічний статус – якщо більша частина інтелектуалів належала до високооплачуваних груп соціально-професійної структури, суспільства, то інтелігенція завжди сприймалася як безсрібники. Наприклад, М. О. Бердяєв наголошував, що російська інтелігенція більше належить культурі, ніж цивілізації;

2) взаємовідносини з державною владою – інтелектуали переважно співпрацювали з нею на взаємовигідних договірних умовах (усталена традиція з часів Еразма Роттердамського), а інтелігенція здебільшого або підкорювалась та виконувала державне замовлення, або ж винищувалась;

3) залученість до політичного життя – інтелектуали могли дозволити собі триматися поза нього, тоді як інтелігенція завжди була тісно залученою (або перебуваючи в опозиції, як в імперський період, або ж підкорюючись офіційній політиці, як у радянський період);

4) рецепція релігії – інтелектуали здебільшого виходять із засад протестантської етики та моралі (що підкреслював М. Вебер та А. Казанцев), в той час як інтелігенція орієнтована на візантійсько-православне потрактування християнства, при чому у великодержавно-російському нахилі останнього (Ольховська, 2008; Горчицька, 2009; Шиняєва, 2012).

Принципова відмінність інтелектуалів від інтелігенції полягає в тому,

що вони є носіями релятивістського (жодна з культур не може панувати над іншою, а їх цінності відносні) підходу в рецепції європейської культури, себто «модерності». Даний підхід детермінує поведінку, безпосередньо впливаючи на самоідентифікацію та світогляд. Зокрема, інтелектуали сприймають життя (насамперед – власне) як певний план або проект біографії, що можна змінювати та потроху вибудовувати. Це абсолютно протилежний підхід по відношенню до інтелігенції, представникам якої властиво сприймати життя як низку випадкових випробувань, сенс яких колись може бути розтлумачений (Горчицька, 2009).

Отже, у випадку інтелектуалів перша стадія інтелектуальної емансипації – «етика переконань» (відданості певним принципам, ідеології, філософській системі, науковим концепціям, тощо) поступається місцем «етиці відповідальності». Останню можливо представити як свідому особисту відповідальність соціального індивіда або групи, за власне життя та світогляд, а отже й за наслідки вчинків (ідей, слів, тощо). В першу чергу така відповідальність та усвідомленість пояснюється тим, що окрім них іншої опори для орієнтації в навколишньому світі у інтелектуала немає, в тому числі й через релятивізм (якщо все відносно, то як можна у щось вірити, крім самого себе?). Таким чином, в межах релятивістського підходу, виникає ще одна принципова відмінність інтелектуала від інтелігента – діяльність першого постійно раціоналізується, адже нічим глибинно не переймаючись, він може потроху цікавитись всім та не боятись експериментів. Можливість експериментувати (зі смислами, ідеями, табу або нормами існування, міфами й загальноприйнятими думками, канонами, стандартами, тощо) викликає потребу в фіксації та типологізації отриманих результатів. Фіксація і типологізація, в свою чергу, сприяють раціоналізації, а вона скеровує рефлексивні здібності не на суб'єкт, а на об'єкт діяльності. Саме тому, деструктивні прояви девіантної поведінки інтелектуалів зазвичай обумовлені

вихідної мотивацією «хочу спробувати, це цікавий досвід», а не намаганнями ескапізму внаслідок саморефлексії інтелігенції «життя погане, я ніщо, можливо якщо це вжити, стане легше». Підкреслимо, що ми звертаємо увагу лише на загальні тенденції впродовж кількох століть, розуміючи що історія знає безліч осіб, що їм не відповідають (Горчицька, 2009; Рудакова, 2018).

Досвід парадоксальності мислення є ще однією важливою відмінністю інтелектуалів від інтелігентів. Зазначений досвід допомагає у ситуації конфлікту, за відсутності вибору (виходячи з традиційних уявлень) не залякнати в догматичному шоці різноманітної природи (політичної, морально-етичної, тощо). В свою чергу, це вкрай важливо, оскільки утримує від неконструктивної поведінки, насамперед – нерациональної агресії (наприклад, хресні ходи за часів В. Ф. Януковича) або інтелектуальної редукції, що призводить до бажання оперувати спрощеними схемами та відтворювати соціальні стереотипи (згадаймо популістські концепції кожних виборів до органів державної влади в нашій країні). В той же час, парадоксальність мислення сприяє виникненню невротичної неспроможності прийняти «готові відповіді», загальноприйняті точки зору або інтерпретації. Особливо яскраво це виявляється у тих випадках, коли вони не усувають антиномічності запропонованого вирішення завдання (поняття «інтелектуальної чесності» Ф. Ніцше). Таким чином виникає стан постійних внутрішніх колізій та перебудов системи ціннісних орієнтирів внаслідок різноманітних антиномій (моральних, логічних, тощо), що аж ніяк не сприяє гармонізації індивідуума. Тобто, інтелектуал такий же нещасливий, як і інтелігент, але з іншої причини (сумніви у відповідності оточуючого світу або сумніви у відповідності себе оточуючому світу). Відзначимо, що власне досвід парадоксальності мислення, в першу чергу розвивається за умов специфічного університетського середовища навчання (Горчицька, 2009).

Так, як зауважують сучасні українські соціологи П. В. Кутуєв, І. В.

Піголенко та М. Н. Єнін, існує дві класичні парадигми навчання — університетсько-класична (ліберальна) та професійно-технічна. В межах першої якраз і виховується інтелектуал як індивід, спрямований на виробництво культури. Вона була притаманна саме традиції Заходу, на противагу традиції імперської Росії. Однак, слід зауважити, що в останній подібне явище було, але суто в межах декількох закладів для привілейованої верхівки аристократії, звідки вона одразу переходила на державну службу. Підкреслимо, що з середини ХХ сторіччя на загальносвітовому рівні спостерігається конфлікт між вищенаведеними двома парадигмами, викликаний трансформацією елітних закладів освіти в масові, за допомогою тотальної професіоналізації. Останнє істотно вплине на світогляд як інтелектуалів, так й інтелігенції, трансформуючи їх у спрямуванні до набуття подібності, особливо в глобально-ринкових відносинах. Парадигма класичного виховання інтелектуалів в традиції Заходу передбачала опанування технік та практик: конструктивної саморефлексії, методичної критики, постійного самоаналізу, тотальної іронізації, систематичної релятивізації будь-яких суджень. Все вищезазначене сприяло виникненню усвідомленої опірності догматичним постулатам та ідеологіям, опосередковано забезпечуючи виникнення ринкової економіки на демократичних засадах (Єнін, 2018; Кутуєв, 2018; Рудакова, 2018).

Загалом, організація інтелектуального життя в країнах Заходу, як таких що характеризуються успішною індустріалізацією та сталістю демократичних традицій суттєво відрізняється від такої в Україні.

Інтелектуал, сприймається широким загалом як соціальний індивідум, що живе за рахунок свого інтелектуального капіталу (компетентності в певній фаховій сфері або здатності до додатку знань шляхом їх виробництва) нового). Оцінка його діяльності здійснюється в першу чергу за допомогою аналізу її функціональності.

Узагальнюючи, можливо виділити такі 3 основні функції інтелектуалів в сучасному українському суспільстві: систематична інновація; критика та відбір найбільш важливого й цінного; зберігання та ретрансляція складових інтелектуального ресурсу суспільства. У своїй сукупності вони утворюють єдину динамічну систему відтворення й ретрансляції (культури, ідей, зразків поведінки, оцінок, стандартів, тощо), як між різними поколіннями, так і між різними соціальними групами. Окрім того, в контексті глобалізації та інформатизації соціуму можливо стверджувати, що це діє й на міждержавному та міжпрофесійному рівнях (Патрин, 2012).

Таким чином, що інтелектуали сучасності це велика соціальна група робітників розумової праці, притаманна усім постіндустріальним суспільствам. На першому місці в них не морально-етична місія служіння людству, а експертне знання та професіоналізм, з якого вже виводяться морально-етичні принципи. Їх відмінними ознаками є культурний капітал (знання, здібності, навички, вміння, тощо) які стали предметом купівлі-продажу, а для їхніх власників – джерелом доходу. Власне капіталізація культури породжує культурну буржуазію, що є характерною рисою нового класу, про який пишуть прибічники концепції «меритократії». Навіть поза цією концепцією, в тому числі й на прикладі сучасного українського суспільства стає очевидним, що інтелектуали перетворюють культуру в джерело доходу, конкурентно-спроможний засіб існування. Під впливом цих процесів, інститути соціалізації трансформуються таким чином, щоб директивні посади могли зайняти саме інтелектуали. Загалом, на Заході вже достатньо давно, а в Україні нещодавно, поширюється позиція «інтелектуалоцентризму», як рівня освіти й навичок, що забезпечують авторитет і соціальні гарантії. У підсумку це сприяє ототожненню інтелектуалів з новим соціальним класом, який протистоїть класичному буржуазному (Ольховська, 2008).

Висновки до розділу I

Поняття інтелектуалів й інтелігенції і в наш час не має однозначних визначень та чітких тлумачень, хоча набули широкого поширення в наукових колах України у 60-і роки XIX ст. Єдиної точки зору, в який саме період часу розповсюдились представники інтелектуальної праці виникла в Україні не існує, однак скоріш за все, в XVII ст. вони розпочали виокремлюватись з інтелектуальної еліти, а ознак верстви, у якості інтелігенції, набули в XVIII ст. Слід зазначити, що на Заході розвиток інтелектуальної еліти відбувався зовсім іншим шляхом, що й призвело до поділу на інтелігенцію та інтелектуалів. Загалом, наскрізними тенденціями, що проходили крізь генезу саме інтелігенції була невизначеність економічного становища та моральних зобов'язань перед суспільством. Останні, на думку як російсько-імперських так і сучасних американських дослідників і є сутнісними для інтелігенції.

Власне дослідження сутності поняття «інтелігентність» поділяють на такі періоди як: латино-римський, німецької класичної філософії, месіансько-релігійний, соціологічний (сучасний). Окремо виділяють наукові підходи до мети вживання поняття «інтелектуали»: професійний, моралізаторський, соціокультурний, постмодерністський. В контексті соціологічного підходу для ідентифікації інтелектуалів застосовують показники характеру праці, кваліфікаційні та соціально-економічні ознаки. Крім того, їх розглядають в межах, насамперед, таких діяльнісних підходів соціологічних теорій як пізнання та стратифікації (від К. Маркса до Р. Коллінза). Типологізують інтелектуалів за ознаками: трудової інтеракції, суб'єкту, об'єктом докладання діяльності, професії, статусу, хронологічного покоління, територіальності, політичними переконаннями, тощо. Функції інтелектуалів в соціумі визначаються її взаємодією з ідеалами та цінностями,

а соціальні ролі зазнавали змін в процесі історичного розвитку, що безпосередньо обумовлено визначенням її представників як працівників розумової сфери взаємопов'язаної з виробництвом культури. Кінцевий продукт діяльності інтелектуалів, у залежності від свого діяльнісного спрямування поділяється на фундаментальний та прикладний, а базисними характеристиками діяльності є соціальні технології.

Аксіологічний підхід в дослідженні самоідентифікації інтелектуалів здебільшого акцентує увагу на їх моральних та культурних традиціях. Головним аргументом в такій рецепції є той, що в стратифікаційній системі соціуму, навіть в межах середнього класу, їх вирізняє специфічна система ціннісних орієнтацій. В останній першорядне місце посідають цінності якісної освіти, високої особистої професійної кваліфікації та орієнтованої на оточуючих поваги. Типологічними рисами етосу сучасних українських інтелектуалів є специфічна аксіологія, соціальні установки, ціннісно-ідеологічний характер відчуття та вияву соціальної суб'єктності. Ціннісні орієнтири в їх життєдіяльності можливо згрупувати за 5 моделями комплексів соціальних установок: діяльнісна, стабільна, інноваційна, прагматична, ідеалістична. Загалом, в аксіологічному вимірі інтелектуали поєднують ціннісні орієнтири різних соціальних груп та є суб'єктом гуманістичного світогляду.

Основними критеріями розмежування між інтелектуалами та інтелігенцією є: відношення до матеріальних благ та економічний статус, взаємовідносини з державною владою, залученість до політичного життя, рецепція релігії. Принципова відмінність інтелектуалів від інтелігенції полягає в тому, що вони є носіями релятивістського підходу та володіють й активно використовують досвід парадоксальності мислення.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що спільнота українських представників інтелектуальної праці розвивались зовсім іншим шляхом, ніж

на Заході. Однак, після набуття Незалежності ринково-глобалізаційні процеси спричинили якісні перебудови, що призвели до трансформації інтелігенції в інтелектуалів. Останнє цілком логічно, зважаючи на трансформації сучасного українського суспільства та появу якісно нового «середнього класу», що визначають специфіку інтелектуалів як соціокультурної верстви.

РОЗДІЛ II. Дослідницька програма самоідентифікації українських інтелектуалів в межах середнього класу

2.1. Трансформація структури сучасного українського суспільства як передумова виникнення конфліктів у самоідентифікації

У соціологічному вимірі трансформація це складне явище, що одночасно є не прогнозованим, та прагматичним (себто проголошує практику критерієм істини та сенсової значущості), особливо під впливом процесів глобалізації. Його сутнісний аспект розкриває спрямованість, причини виникнення, специфіку розвитку, механізми здійснення та кінцеві результати, до яких призводять процеси прагматичних перетворень. Типологізація трансформації здійснюється за її кінцевим результатом – авторитарним, що передбачає концентрацію державної влади, або демократичним, що передбачає обмеження державної влади. В Україні можливо констатувати саме останній варіант (Чижова, 2013).

У класичному потрактуванні трансформаційні процеси є складовою соціальних рухів, що спрямовані на широкомасштабні зміни в суспільстві. Згідно американського антрополога Д. Аберле (1918–2004 рр.),

трансформаційні процеси поділяються згідно їх співвіднесення з радикальними змінами у суспільстві – альтернативні, радикальні, революційні, релігійні, реформаторські та прагматичні. В кожному з них виокремлюють 4 стадії розвитку: усвідомлення існуючого стану й оцінювання масштабів кризи; пошук можливостей та розробка стратегії вирішення проблем; позбавлення від старої системи з намаганням зберегти її позитивні риси; набуття нової ідентичності та окреслення підпорядкованих їй шляхів прагматичного розвитку (Проданова, 2005; Чижова, 2013; Глушкова, 2016).

Наголосимо на необхідності розрізняти транзит (від лат. «transitus» – «проходження, перехід, пройдення») та трансформацію (від лат. «transformatio» – «перетворення, метаморфоза») соціальної структури та трансформаційний процес. Власне транзит, як засадничий концепт транзитології, підвалини якої були закладені у працях американського політолога й автора теорії про зіткнення цивілізацій в сучасну епоху –

С. Гантінгтона (1927–2008 рр.), це процес соціально-економічних, політичних та інституційних перетворень, пов'язаних з рухом до нової організації соціальної структури. Здебільшого, передбачається що остання буде більш демократичною, та підтримуватись ліберальними принципами (індивідуум важливіший за державу, та кожний з них є рівноправним) управління в країні. Головною відмінністю транзиту від трансформації є наявність у ньому чітко визначеної та завчасно сформульованої мети. Однак, трансформація не має кінцевої мети лише у тому випадку, якщо вона є результатом дії еволюційних або революційних механізмів, які розглянемо докладніше нижче. Водночас, трансформаційний процес, обумовлений тими ж механізмами, завжди цілеспрямований, внаслідок самої їх суті. Відзначимо, що дослідження декларативності, тобто ступеня відриву від реальної імплементації на місцях, є наріжним при розгляді кожного з

вищенаведених соціальних явищ. Окрім того, під час впровадження складових цих 3 явищ, напрями соціальних змін та їх кінцеві цілі, а також способи досягнення останніх можуть суттєво змінюватись. Примітно, що артикуляція та усвідомлення цього широким загалом є не обов'язковою, що закладає підґрунтя для маргіналізації широких верств населення та суспільних криз (Проданова, 2005; Держко, 2013; Чижова, 2013; Головаха, 2016; Аблов, 2018).

Трансформація соціальної структури сучасного українського суспільства досліджена в працях таких видатних українських науковців як В. Бакіров, В. Паніото, А. Ручки, В. Танчера, М. Шульги, Є. Якуби та ін. (Аблов, 2018)

Стан сучасного українського суспільства, згідно праць сучасного українського соціолога Є. Головахи, детермінований впливом стихійних трансформацій, тобто суттєвих та глибинних соціальних змін, що розпочались після розпаду СРСР та набули сили внаслідок відкладеного декларованого транзиту, себто розтягнутого у часі стану переходу до нової (демократичної) соціальної структури. Отже, українське суспільство є «трансформаційним», тобто в ньому формування соціальної структури відмінне від такого у «сталих» суспільствах з тривалою демократичною традицією (Білецька, 2010; Головаха, 2016).

Особливостями соціальної структури українського суспільства, як трансформаційного, є 4 основні:

- 1) відсутність підґрунтя для генези стабільних соціальних структур;
- 2) суттєва економічна детермінованість соціальної стратифікації, постійна зміна еліт та критеріїв соціальної стратифікації;
- 3) виникнення явища демодернізації, що є результатом одночасно як свідомих деструктивних дій, так і саморозпаду минулої соціальної системи;
- 4) значна залежність від зовнішнього тиску, що прямо корелює з

ресурсним потенціалом України та ступенем імплементації демократії, оскільки його метою є встановлення прихованого керівництва (Назарова, 2012; Кривошеїн, 2013; Гончарова, 2014).

Подібні до українських, трансформації соціальної структури відбуваються або вже відбулись у всіх як пострадянських країнах (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Естонія, Казахстан, Киргизстан, Латвія, Литва, Молдова, Росія, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан), так і країнах постсоціалістичного табору (Албанії, Болгарії, Німеччині, Польщі, Румунії, Угорщині, Чехії та Словаччині, Чорногорії та Сербії). Однак, період трансформації соціальної структури у розвитку кожного конкретного суспільства є специфічним та має власні тенденції розвитку і методи регулювання, хоча й керується прагматичним підходом (Чижова, 2013; Головаха, 2016).

Специфіка перебігу трансформаційних процесів в українському суспільстві визначається наступними рисами:

1) інверсійністю (від лат. «inversion» – перевертання, переставлення), що позначає алогічний та вузько-спеціалізований тип соціально-економічних перетворень, що шкодить висхідному суспільному розвитку;

2) стихійністю та безсистемністю, тобто постійними змінами якісних і кількісних меж й параметрів;

3) необхідністю формування цілісної національної економіки, при чому, внаслідок процесів демодернізації, декотрі архаїчні соціальні структури, наприклад, кланово-корпоративні, що здатні розпоряджатись ресурсами сировини – посилюються, набираючи нових ознак та якостей;

4) високою залежністю від впливу зовнішніх чинників, що зумовлена в першу чергу 3 причинами: експорто-орієнтованою економікою (здатна забезпечити швидке зростання ВВП, однак посилює дію зовнішньо-економічних ризиків), імпорто-орієнтованим ринком енергоносіїв

та браком культури інвестування поза межами олігархату, що обумовлює необхідність звертатись до міжнародних донорів (Міжнародного валютного фонду, Світового банку, Європейського банку реконструкції та розвитку, тощо);

5) повільними темпами побудови громадянського суспільства, що особливо небезпечно внаслідок ризик-асиметричної моделі трансформації за західним зразком, коли будь-яка затримка у розвитку провокує стрімкий регрес;

6) відсутністю культури політичного управління, в тому числі популізмом політичних партій;

7) низькими рівнями свободи слова та якості освіти. Так, остання, лише нещодавно зазнала реформування у бік компетентнісно-орієнтованого навчання, а внаслідок процесів демодернізації саме освітньо-наукова царина деградує першою (Костенко, 2008; Яремко, 2011; Держко, 2013; Гончарова, 2014; Кривошеїн, 2013).

Загальними ознаками трансформаційних процесів у пострадянських країнах (у постсоціалістичних історико-політична ситуація дещо відрізнялась в бік демократичності, тому в більшості з них трансформації завершилися швидше, ніж у вищезазначених країнах) є:

1) раптовість, що унеможливила застосування низки засобів соціального захисту (попередній розрахунок можливих втрат, підготовку економічної та політичної еліти, опанування історичного досвіду подолання суспільної спадщини);

2) брак досвіду демократичного транзиту й легального підприємництва, що обумовлює створення проблемного поля під час опанування й впровадження їх основних структурних елементів (цінностей, компетенцій та компетентностей, методів і прийомів діяльності);

3) відсутність приватної власності впродовж поколінь. Зауважимо, що

до колективізму радянських часів, в Україні століттями діяла ганебна практика кріпацтва. Таким чином, виникає суттєвий конфліктний простір, оскільки повага до приватної власності є наріжним концептом як ліберальної демократії загалом, так і вільної ринкової економіки зокрема. Тобто, виникає необхідність здійснити соціальну трансформацію щодо відносин права власності, шляхом зміни формули інтерпретації їх правового статусу – значущості й підлеглості, себто відповідальності сторін (держави і власника) між собою (Гайдабрус, 2010; Яремко, 2011; Держко, 2013; Глушкова, 2016; Аблов, 2018).

Здійснення трансформаційних процесів в українському суспільстві відбувається шляхом послідовних та якісних змін у ньому, що супроводжують перехід соціальних об'єктів (систем, спільнот, інститутів і організацій) з одного стану в інший. Загалом, дані процеси можуть реалізовуватись за допомогою різноманітних механізмів, основними з яких є наступні 6: еволюційний (Г. Спенсер), революційний (К. Маркс, Ф. Енгельс), прогресивний (Р. Арон, У. Ростоу), регресивний (О. Бугалін, Р. Нуреев, С. Кангас), імітаційний, інноваційний (Д. Белл, З. Бжезинський, А. Тоффлер, А. Турен, Ж. Фурастьє). Примітно, що в українському суспільстві, починаючи з набуття Незалежності у 1991 р. спостерігається втілення в життя кожного з них (Головаха, 2016; Аблов, 2018).

Спрямування трансформаційних процесів в українському суспільстві налаштоване на виокремлення та опанування якісно нового та оптимально адекватного потребам населення шляху розвитку. Передбачається, що вони будуть завершені тоді, коли в суспільстві буде досягнута рівновага між окремими елементами соціальної структури та стабільність у їх функціонуванні. В той же час, як глобальні кризи міждержавного рівня (на кшталт всесвітньої економічної кризи 2008 р.), так і відносно локальні, себто всередині держави (наприклад, революційні події 2004 та 2014 рр.) –

«розхитують» соціальну структуру та подовжують час перебігу трансформаційних процесів. Останнє й спостерігається в українському суспільстві впродовж майже 30 років.

Атрибутивною ознакою трансформаційних процесів у суспільстві є посилення соціальної мобільності, що у ряді випадків має негативні наслідки. Так, вона може сприяти збільшенню чисельності бідних в країні, маргіналізації суспільства та зменшенню чисельності населення, внаслідок міграції. Власне, це й спостерігалось в Україні, особливо на самому початку (1990-ті рр.) їх перебігу (Проданова, 2005; Петракова, 2015; Глушкова, 2016).

Соціальна структура українського суспільства це сукупність взаємопов'язаних елементів, що становлять його внутрішню будову як соціальної системи, тобто сукупності соціальних явищ і процесів, які взаємодіють між собою, утворюючи суспільство як соціальний об'єкт. Отже, в соціальній системі саме соціальна структура забезпечує внутрішній порядок взаємодії складових елементів, тоді як навколишнє середовище встановлює зовнішні межі. Окрім того, соціальна структура становить єдність функціонально взаємопов'язаних соціальних позицій і соціальних ролей, що уможлиблює дослідження суспільства через категорію соціального простору, як такого, що є багатовимірним стосовно функціонально взаємопов'язаних соціальних явищ (процесів, відносин, практик, позицій, полів). Основною причиною виникнення трансформації соціальної структури в Україні є розбалансованість її соціальної системи. Останнє викликано впливом зовнішніх та внутрішніх чинників і виявляється на всіх рівнях соціуму. Внаслідок трансформації у структурі українського суспільства виникає низка конфліктогенних площин, що обумовлено формуванням нових елементів (класів, груп, статусно-рольових відносин) та появою нових соціальних ідентифікацій, тобто ототожнень з певною соціальною групою або класом, виходячи із спільних проблем та мотивів (Білецька, 2010;

Чижова, 2013; Гончарова, 2014; Глушкова, 2016).

Трансформація соціальної структури сучасного українського суспільства є вкрай ускладненою, оскільки її генезис знаходиться в соціокультурній площині, тоді як імплементація визначається у політико-економічній. Основними рисами проблемності останньої є наступні 4: відсутність системних реформ та стратегічного планування, значний рівень корупції й олігархату у владі та бізнесі. Загальною ж ознакою трансформації соціальної структури суспільства є суттєве перетворення її основи, внаслідок якісних змін соціально-економічних відносин. Наприклад, збільшення чисельності та функцій середнього класу в суспільстві (Білецька, 2010; Костенко, 2008; Держко, 2013; Аблов, 2018).

Зауважимо, що поняття «трансформація соціальної структури» не є тотожним поняттю «соціального розвитку», але може ним конкретизуватись, оскільки він передбачає необоротну та спрямовану зміну соціальних об'єктів, що призводить до їх ускладнення. Це суголосно з тим, що більшість теорій соціальної трансформації ґрунтуються на ідеї суспільного прогресу як спрямованого соціального розвитку до більш досконалого суспільства.

Виокремлюють 4 загальні типи трансформації соціальної структури: природна, що відбулась під час модернізації у країнах Заходу (як наслідок поступової генези соціально-економічних передумов); відновлена природна, що відбулась у постсоціалістичних країнах після тимчасових відхилень від дискурсу природної; волонтарна, здійснювалась у країнах Південно-Східної Азії (Малайзія, Південна Корея, Сингапур та ін.) внаслідок необхідності опанувати принципово нові соціально-економічні умови розвитку); вимушена, спостерігається у пострадянських країнах та відрізняється не готовністю суспільств до соціально-економічних перетворень (Головаха, 2016; Аблов, 2018).

Основними етапами трансформації соціальної структури українського

суспільства, згідно Є. Головаха, є наступні 7: пролонгації процесу інституціональних змін шляхом їх стримування у 1992–1994 рр.; вибудови подвійної інституціональної системи через об'єктивну необхідність в її створенні, у поєднанні з політикою уникання її повноцінної імплементації, впродовж 1995–1999 рр.; «Помаранчевої революції» 2004 р. як наслідку інституціональної кризи, в свою чергу викликаной нежиттєздатністю вищезгаданої подвійної системи; ейфорії та розчарування в постреволюційних очікуваннях 2005–2010 рр.; стратегічної невизначеності та появи нових політичних ризиків у 2011–2013 рр.; виокремлення стратегічного напрямку трансформації внаслідок суспільно-політичної кризи 2014–2016 рр. та військової агресії з боку Росії; старт декларованого переходу до нової соціальної системи, розпочинаючи з 2017 р. та до тепер (Головаха, 2016).

Специфіка трансформації соціальної структури українського суспільства окреслена 6 наступними рисами:

1) наявністю подвійної інституційної системи, що виникла внаслідок відсутності необхідної, задля розробки та впровадження соціальних змін, кількості індивідуумів, т. зв. «інтерналів». Останні є показником ступеня інфантилізації суспільства, адже саме вони є тією його частиною, що готова до змін та здатна приймати на себе відповідальність за їх впровадження й наслідки. В Україні, соціальні індивідууми, що мали інтернальні якості, хоча й адаптувались до нових інституційних правил, однак виявились позбавленими легальних способів реалізації свого потенціалу. Вони зорієнтувались на зміну власного соціального статусу, шляхом досягнення більш високих позицій, в структурній ієрархії суспільства, всіма можливими засобами. Отже, подвійна інституційна система це така, в якій взаємодіють старі (традиційні) та нові (модернові) соціальні інститути в умовах відсутності чіткої та єдиної системи ціннісних орієнтирів, що й призводить

до масової аномічної деморалізації;

2) масовою аномічною деморалізацією, тобто станом дезорганізації соціальних норм та інститутів, невизначеності та нестабільності умов суспільної взаємодії, розривом між декларованими цілями та реальними засобами їх досягнення, що у підсумку призводить до депресій та девіацій і зумовило ціннісну кризу в Україні. Підвалини теорії масової аномії були закладені в працях французького соціолога й етнологу Е. Дюркгайма (1858–1917 рр.) та американського соціолога й одного з основоположників школи структурно-функціонального аналізу Р. К. Мертон (1910–2003 рр.);

3) переважанням цінностей «спотвореного» (за визначенням Є. Головахи) або «іншого» (за визначенням сучасного британського соціолога Е. Гідденса) модерну, як такого, в якому архаїчно-традиційні засоби використовуються задля створення та забезпечення функціонування модернових соціальних інституцій. Водночас, наріжні принципи модерну вилучаються з інституційної матриці, а співвіднесення з ним відбувається виключно за зовнішніми ознаками змісту та форми, тим самим сприяючи проявам культу карго. Дискурсивними цінностями за «спотвореного модерну» є використання державної служби з метою самозбагачення, адаптивність у сенсі відсутності принциповості як спосіб оптимальної взаємодії з соціумом, намагання видати власні інтереси за такі більш широкого загалу, принципова несумісність інтересів суспільства та індивідуумів, тощо. Основною причиною виникнення подібних цінностей є не відрефлексованість запитів особистості як зрілого утворення розвинутого модерну, наслідком чого є унеможливлення стабільного розвитку суспільства. Втім, під впливом процесів глобалізації та інформатизації суспільства, останні призводять до виникнення неостанових утворень в суспільстві;

4) появою неостанових утворень (прекаріат, технократи, креативні

класи Р. Флориди, тощо), що виникають внаслідок необхідності пристосуватись до взаємодії в умовах постмодерну, коли власне період модернового розвитку ще не є достеменно опанованим. Їх поява є невідворотною, однак за наявності «спотвореного модерну» провокує кризу довіри, що є ключовим компонентом соціального капіталу, в суспільстві;

5) відсутність «інституційної» довіри, як специфічної форми генералізованого обміну, що визначається тим, наскільки задоволені запити населення стосовно справедливості та ефективності функціонування соціальних інститутів. Останнє пояснюється тим, що на всіх рівнях структури соціуму – від окремих соціальних індивідуумів до соціальних інститутів, внаслідок втрати соціальної стабільності, виникає спокуса діяти архаїчними методами за умов модернізації. Звичайно, що ефективність подібних дій вкрай низька й здебільшого, вони мають деструктивні наслідки, що загострює соціально-економічну кризу. Відзначимо, що основи концепту довіри у соціологічному вимірі вперше виокремлені у працях шотландського філософа й засновника класичного напрямку сучасної економічної теорії А. Сміта (1723–1776 рр.), англійських економістів – очільника неокласичного напрямку в економіці А. Маршала (1842–1924 рр.) та засновника кейнсіанського напрямку в економіці Дж. Кейнса (1883–1946 рр.), американського економіста й педагога Е. Р. А. Селігмена (1861–1936 рр.) та ін..;

6) поширенням негативних («злочинець», «божевільний», «маргінал», «фантик», тощо) ідентичностей (соціальних, культурних, етнічних, групових), яким сприяє практика стереотипізації індивідуумів та груповий тиск, при чому найбільш уразливою групою щодо набуття вищенаведених ідентичностей є молодь. Останнє пояснюється тим, що власне набуття негативної ідентичності викликане прагненням оволодіти ситуацією в умовах, коли позитивна ідентичність не може бути використана, оскільки її

складові знаходяться у стані трьохстороннього конфлікту. Тобто, як між собою, так і з вимогами та реаліями оточуючого життя. Тим самим, виникає спокуса скористатись не безпечними, однак реально діючими соціальними ролями. Зауважимо, що наріжні положення щодо феномену ідентичності викладені у працях американського психоаналітика Е. Еріксона (1902–1994 рр.), американського соціолога й представника «другого покоління» Чиказької школи І. Гофмана (1922–1982 рр.), шотландського психіатра Р. Лаїнга (1927–1989 рр.) та ін. (Костенко, 2008; Яремко, 2011; Гончарова, 2014; Букреєва, 2015; Головаха, 2016; Глушкова, 2016; Аблов, 2018).

Детермінанти трансформацій соціальної структури сучасного українського суспільства можливо згрупувати за 3 напрямками, що є взаємозалежними. А саме:

1) зміни суспільної свідомості (набуття позитивної самоідентичності та формування національно-громадянської ідентичності, що забезпечить посилення громадянської активності, яка, в свою чергу, допоможе примноженню генералізованої довіри, демократизація свідомості й поведінки);

2) зміна системи цінностей на соціал-ліберальних засадах (держава повинна використовувати свою владу для відновлення соціальної справедливості, тобто рівності можливостей у відкритому суспільстві);

3) зміни в системі культури політичного управління (створення та впровадження якісно нових принципів, механізмів і форм взаємодії між усіма елементами соціальної системи, демократизація діяльності політичних інститутів, конструювання феномену «елітарної аскези», запровадження політики соціального захисту на принципах інклюзивності, перехід до ідеологічного плюралізму) (Костенко, 2008; Шайгородський, 2009; Букреєва, 2015; Головаха, 2016).

Всі вони, у своїй єдності, спрямовані на досягнення ефективної та

стабільної соціальної структури. Однак, обов'язковим наслідком змін суспільної свідомості та системи цінностей є ціннісний конфлікт, наслідки якого можливо лише намагатись мінімізувати. Це обумовлено тим, що якщо зміни в системі культури політичного управління можуть здійснюватись у короткий термін та за рахунок прагматичного підходу, то перші 2 напрями вимагають тривалого часу та змін у менталітеті, як способі мислення та загальної налаштованості. При чому, виникає одразу 3 можливих напрямів ціннісних криз, що викликані наступними причинами: втратою старої системи цінностей; відчуженістю від нової системи; намаганням поєднати обидві системи між собою. Зауважимо, що основними ціннісними кризами останніх десятиліть були наступні 3: 1980-х рр. – переосмислення базових для життєдіяльності понять, на кшталт свободи та особистості; 1990-х рр. – поділ цінностей на інтегруючі та дезінтегруючі, тотальна поляризація суспільства; 2000-х рр. – перегляд з метою нової інтерпретації традиційних цінностей (родина, стабільність, статус, тощо) на тлі глобальної інформатизації суспільства та наявних демократичних здобутків. Примітно, що за класифікацією американського психолога, що створив теорію морального розвитку особистості – Л. Кольберга (1927–1987 рр.), розвиток системи цінностей в умовах трансформації соціальної структури, знаходиться на етапі переходу від конвенційної до постконвенційної моралі. Отже, окрім хронологічної залежності, оцінка й тлумачення цінностей в суспільстві буде визначатись ще низкою чинників (матеріальний статус, гендер, географічний регіон, тощо) (Проданова, 2005; Шайгородський, 2009; Чижова, 2013; Букреева, 2015).

Процеси глобальної інтеграції, згідно сучасної української дослідниці Р. Войтович, істотно впливають на процеси трансформації соціальної структури сучасного українського суспільства, в першу чергу – через зміни механізмів державного управління. Так, вони сприяють радикалізації

останніх, та в залежності від форми поширення та способу реалізації, різняться на кожному з рівнів соціальної структури. Наріжною теорією при дослідженні впливу процесу глобалізації на трансформацію структури суспільства є теорія модернізації, як спосіб моделювання та прогнозування процесу переходу традиційного аграрного ладу до постіндустріально-інформаційного. Водночас, глобалізація в межах концепту постмодерну визначає локальність норм та стандартів, разом із постійними прагненням до їх уніфікації, тим самим підтверджуючи принцип діалектичності, сформульований Ф. Гегелем, К. Марксом й Ф. Енгельсом (Петракова, 2015; Глушкова, 2016; Аблов, 2018).

Узагальнюючи, можливо стверджувати, що процеси трансформації соціальної структури сучасного українського суспільства визначені 2 основними напрямками:

- 1) пострадянської перебудови, скерованої насамперед економічним чинником – запровадженням економіки вільного ринку;
- 2) глобальної інтеграції у постіндустріальне (інформаційне) суспільство, з орієнтацією на країни колективного Заходу (Америку та Європу), скерованої над-економічними чинниками (інформаційними, культурними, освітніми) внаслідок прогресу технологій та екологізації діяльності (Гайдабрус, 2010) Аблов, 2018).

Природно, що обидва напрями одночасно діють як у соціокультурній площині, так і в політико-економічній, та не завжди суголосно між собою. Однак, саме вони визначають розвиток і динаміку соціальної стратифікації сучасного українського суспільства. Примітно, що наслідком їх взаємодії є віртуалізація держави, що є ознакою суспільства постмодерну. Так, замість модерного суспільства власників, що орієнтовані на капіталістичне примноження власності за допомогою індустріалізації, виникає суспільство споживачів (конс'юмеріат). В ньому головною цінністю є можливість

(критерії – стабільність, гарантії, доступність, тощо) споживати (критерії – асортимент, якість, відповідність, тощо). Це супроводжується децентралізацією влади та деієрархізацією соціальної структури, оскільки панівним стає принцип задоволення локальних (галузових, територіальних, етнічних, тощо) потреб. Водночас, заради збереження державної структури посилюються нетократичні процеси, що обумовлюють зростання ієрархічної складності мережевих форматів управління, однак на засадах вільних комунікацій із громадою. Таким чином, сама спроможність до споживання набуває ознак основного права соціального індивідуума або групи (Шайгородський, 2009; Гайдабрус, 2010). Отже, трансформація соціальної структури сучасного українського суспільства обумовлена його історико-економічним розвитком. Вона супроводжується змінами в сутності основних складових соціальної структури, зокрема – соціальних класів, груп, спільнот та їх ціннісних систем й ідентичностей. Зокрема, процеси глобалізації сприяють посиленню соціальної мобільності, а постіндустріальне суспільство передбачає підвищення значущості освіти й творчого потенціалу в житті соціальних індивідуумів (Проданова, 2005; Шайгородський, 2009). Тим самим посилюється роль інтелектуалів як групи соціальних індивідуумів із соціально-творчою діяльністю, спрямованою на примноження людського капіталу. В контексті теми нашого дослідження необхідно наголосити, що саме так у Незалежній Україні розпочав формуватися середній клас, а в ньому – велика соціальна група інтелектуалів, процеси чого ми детальніше розглянемо нижче.

2.2. Український середній клас – статусна диференціація та самоідентифікація.

Аналіз статусної диференціації українського середнього класу (СК)

знаходиться в межах соціологічної інтерпретації соціального простору за допомогою класового аналізу, що досліджує класову ідентичність як процес генези й диференціації соціально-класових угруповань та самоідентифікації їх членів. Дискурсивними у вищенаведених наукових розвідках є концепти теорії соціальної стратифікації (Дж. Голдтропа, Е. О. Райта й Г. Еспін-Андерсена), що власне й виокремлюють СК (Бродська, 2001).

Наукові розвідки присвячені проблематиці статусної диференціації українського СК значно активізувались на початку 2000-х рр., коли на урядовому рівні (Послання Президента України Л. Кучми «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001р.»), була сформульована політика щодо формування СК як головної складової побудови та стабільного розвитку громадянського суспільства. По-перше, це було зумовлене адаптацією суспільства в Україні до переходу на вільну ринкову економіку. Останнє виявилось у підвищенні купівельної спроможності споживачів та посиленні попиту на товари не першої необхідності, тобто населення змогло почати витратити кошти на відпочинок чи організацію праці, а також робити заощадження. Це є підтвердженням загального принципу, що: чим менше населення витрачає на продукти харчування, тим більша чисельність СК в суспільстві. По-друге, окрім економічного компоненту СК важливо враховувати й аксіологічний, який найбільш яскраво втілювався у подіях «Помаранчевої революції» 2004 р., коли більшість представників СК підтримали політику, спрямовану на інтеграцію до Європейського Союзу. До цього періоду проблематика СК майже не розглядалась, оскільки в державі відбувались процеси «перехідного» соціально-економічного структурування, що вимагали оформлення якісно нових взаємовідносин у політичній сфері (Кіянка, 2006; Лисюк, 2006; Бондар-Підгурська, 2012; Міхель, 2012; Галустян, 2009).

Підґрунтям вітчизняних досліджень статусної диференціації

українського СК стали насамперед праці Платона, М. Вебера, Дж. А. Тойнбі, А. Сен-Сімона, Х. Хараса, Г. Герц та ін. Серед українських науковців, що опікуються проблематикою СК нам видається необхідним виокремити:

Л. Антошкіну, А. Амоша, А. Базилюк, І. Булееву, В. Будяк, О. Барановського, І. Бондар, Н. Борецьку, Є. Воробйова, В. Васильченка, А. Гальчинського, В. Гейця, І. Гніденко, В. Гошовську, А. Гриценка, Г. Задорожнього, Ю. Зайцева, Т. Кір'ян, Т. Ковальчук, В. Кузьменко, В. Лагутіна, Т. Лучко, В. Мандибуру, В. Паламарчука, Н. Прокопенко, Т. Осташко, В. Савчук, Ю. Саєнко, О. Сологуб, Т. Суханову, Т. Тресвятську, С. Тютюнникову, М. Шаповал, Н. Шиловцеву, Л. Щетиніну, О. Яременко, Г. Ярошенко та ін. (Гернего, 2006; Бондар-Підгурська, 2012; Андронік, 2015; Ігнатенко, 2018)

Наріжними дефініціями СК під час дослідження його статусної диференціації є наступні:

1) група громадян, що відповідає 3 вимогам – займає проміжне становище між багатими та бідними, діє згідно принципів раціональної поміркованості та сприяє стабільному розвитку соціуму (згідно «Політики» давньогрецького філософа Аристотеля);

2) спільність індивідумів, що відповідають 3 вимогам: приблизно однаково залежать від результатів своєї праці та зиску від наявної власності, поліпшують свій статус одночасно з розвитком капіталізму, займають становище між робітниками (пролетаріями) та великими власниками капіталу – такий висновок можливо зробити за працями К. Маркса та Ф. Енгельса. Примітно, що ці діячі розділяли поняття «робітників» та «ремісників», і саме останніх описували як представників СК (буржуазії). Нам вбачається в цьому суголосність з уявленням про інтелектуалів, як висококваліфікованих спеціалістів, здебільшого задіяних у розумовій праці. Окрім того, саме вищезгадані автори наголошували на стабілізуючому впливі СК, підкреслюючи його антиреволюційність;

3) клас високоосвічених спеціалістів, що має значний політичний та культурний вплив, однак не є керівним, та розподілений у приватному та державному секторах (згідно наукового доробку Д. Белла);

4) дрібна буржуазія, що не є капіталістами, оскільки не володіє засобами виробництва, однак залучена до керівництва (відповідно до поглядів грецького політолога й соціолога, представника доктрини єврокомунізму – Н. Пуланцаса);

5) верства населення, чиї представники відповідають 3 вимогам: існують за рахунок власної праці, мають високий освітній та моральний рівні, виявляють значну громадянську активність (згідно економіста й канцлера Федеративної Республіки Німеччини від 1963 р. – Л. Ергарда);

6) клас осіб, чию ринкову спроможність визначають знання та компетентності (згідно праць сучасного англійського соціолога Е. Гідденса);

7) складний соціально-структурний конгломерат що утворений індивідуумами, активно зайнятими у господарському та суспільному житті (у політологічному вимірі);

8) соціальне угруповання з індивідуумів, що відповідають 7 вимогам: мають усереднений рівень доходів, володіють нерухомістю, отримали вищу освіту та/або володіють високою професійною кваліфікацією, задоволені своїм статусом, помірно консервативні, підтримують соціальну стабільність, суб'єктивно ідентифікують себе як представників СК, здебільшого очолюють власну справу (останнє це не обов'язкова вимога) (Гернего, 2006; Кіянка, 2006; Лисюк, 2006; Петров, 2008; Бондар-Підгурська, 2012; Кузьмук, 2012; Рябека, 2014).

В подальшому ми будемо розглядати СК в Україні як сукупність індивідуумів, що користуються попитом на ринку праці, завдяки наявності інтелектуального (творчого) потенціалу та/або високого професійно-освітнього рівня. Таким чином, наголос на моральних функціях,

що в першу чергу виявляються у свідомій громадянській активності, дозволить нам виокремити з СК велику групу інтелектуалів. Зауважимо, що не всі представники середнього класу в Україні є інтелектуалами, а не всі інтелектуали є представниками СК. Обидва ці поняття, зазвичай суміщаються за двома причинами: наявністю значної міри інтелектуальної частини у праці представників СК та великою статистичною вірогідністю того, що пересічний інтелектуал буде належати саме до нього. Водночас, за наявності традиції існування СК (якісна освіта й медичний супровід життєдіяльності, відносна незалежність від влади, стабільний дохід, наявність вільного часу та матеріальних засобів для саморозвитку, тощо), його представники все більшою мірою починають набувати рис саме інтелектуалів. Тобто, лише одиниці здатні думати про інших, не маючи змоги піклуватись про себе, однак переважна більшість людей починають намагатись покращити світ навколо себе, коли вони впевнені у своєму майбутньому (Кузьмук, 2012; Мороз, 2013).

Статусну диференціацію СК визначає насамперед його конкретно-історичний розвиток в певному суспільстві. Зокрема, ми можемо стверджувати, що наявна в сучасності ситуація зі статусною диференціацією СК в Україні обумовлена тим, що впродовж десятиліть його генеза була вкрай відмінною від такої у країнах колективного Заходу (Європи та США) (Бондар-Підгурська, 2012; Кузьмук, 2012).

Перший етап формування СК відбувся в період становлення індустріального суспільства, коли внаслідок ринкових трансформацій виникли нові форми господарювання, зокрема – малий та середній бізнес. Отже, СК «традиційного» ґтибу насамперед утворений власниками засобів виробництва (основного капіталу того часу) не значного масштабу. Окрім них, його представниками були дипломовані фахівці (інженери, медичні працівники, правознавці, військові офіцерського рівня, економісти, тощо).

Можливо стверджувати, що саме в той період було закладено підґрунтя чи не найбільш наголошуваної функції СК – стабілізуючої. Адже малий (підприємства з чисельністю зайнятих до 50 осіб) та середній бізнес (підприємства із чисельністю зайнятих від 51 до 250 осіб) не лише здатні створити багато робочих місць за короткий проміжок часу, але й спроможні мобільно відповідати на вимоги ринку та володіють «живими» матеріальними ресурсами, у тому числі й грошима. Тим самим, вони більш адаптовані до глобальних економічних змін і не становлячи прямої загрози для влади, здатні забезпечити їй суттєву фінансову підтримку, в цілому тяжіючи до прогнозованості в суспільному ладі. Необхідно наголосити, що малий та середній бізнес допомагає усвідомити та реалізувати творчий потенціал (наприклад, у виробництві кондитерських виробів або пошитті дитячих карнавальних костюмів) та підтримати соціально вразливі групи (пенсіонерів, жінок у декретних відпустках чи з малолітніми дітьми, людей з обмеженими можливостями) (Гернего, 2006; Галустян, 2009; Красота, 2011; Мороз, 2013; Клименко, 2015).

Другий етап формування СК розпочався в період становлення постіндустріального суспільства, коли як наслідок зміни ролі інформації в життєдіяльності суспільства, відбулись перебудови у системах як поділу, так і управління працею. Так, поширення доступного Інтернету та персональних комп'ютерів, стало поштовхом для збільшення чисельності СК. Тим самим відбулась реструктуризація СК, коли частка представників «традиційного» СК зменшилась, поступившись місцем особам із новими професіями та спеціальностями. Ознакою «нового» СК став доступ до інновацій, а не суто конс'юмеризм, як у «традиційному». Зокрема, це сталось на Заході у 1990-х рр., хоча передумови та початок його генези були окреслені вже у 1937 р., у праці австро-американських економістів Е. Ледерера та Я. Маршака «Новий середній клас». В Україні, дані процеси розпочались у 2000-х рр., оскільки

тривалий час люди, які могли б його сформувати у нашій державі, намагались або адаптуватись до нових умов, або ж емігрувати. Втім, незалежно від територіальної приналежності, представниками «нового СК» є в першу чергу інтелектуали, оскільки головним капіталом стає інформація та творчий потенціал, причини чого вперше були сформульовані в працях

Д. Белла. Окрім того, специфіка та значення формування «нового СК» на засадах підвищення значення освіти та компетентностей знаходять пояснення в теорії «людського капіталу», за яку Т. Шульцу, Г. Беккеру та нашому співвітчизнику С. Кузнецю були присуджені премії ім. А. Нобеля в царині економіки. Загалом, можливо стверджувати, що по мірі розвитку СК класу в суспільстві (на жаль, в першу чергу – країн Заходу), він починає накопичувати владу як сукупність способів і можливостей впливу на оточуючий світ. «Новий» СК є більш привілейованим, а знання в ньому відіграють роль чинника соціального самовизначення (Гернего, 2006; Кіянка, 2006; Петров, 2008; Красота, 2011; Мороз, 2013; Ігнатенко, 2018; Опалько, 2018).

Основними детермінантами формування СК в суспільстві є 3 наступні групи:

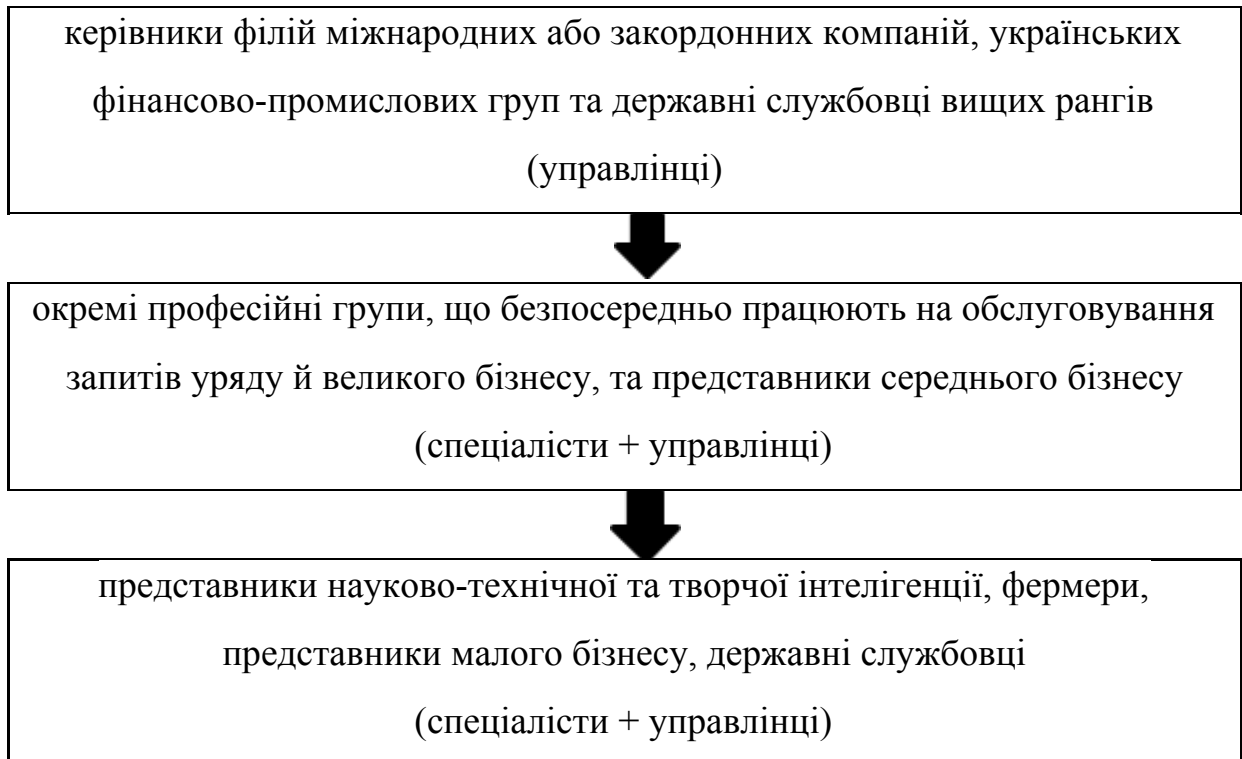
1) економічно-матеріальні – наявність вільного ринку й прозорої конкуренції, розвиток малого та середнього бізнесу, повага до приватної власності, гнучка система оподаткування, кількість домогосподарств із заощадженнями, можливість витратитись не лише на предмети першої необхідності, співвідношення реальних грошових доходів та витрат;

2) політико-юридичні – ґрунтова нормативно-законодавча база, високий рівень правової культури суспільства, гармонізація інтересів різних суспільних кіл за допомогою роботи державних інститутів, розвиток громадянської активності на засадах відкритого суспільства, боротьба з бідністю, гарантування інвестицій, формування національної ідентичності;

3) соціально-духовні – якість освіти та її відповідність запитам на ринку праці, наявність ціннісних орієнтацій на самореалізацію, ступінь толерантності до змін, чисельність працівників вищої кваліфікації, наявність чітких залежностей у формулі «освіта → професія / спеціалізація / робота → статус / престиж / дохід → соціальна самоідентифікація / громадянська самосвідомість / прагнення до саморозвитку / толерантність до змін» (Лисюк, 2006; Бондар-Підгурська, 2012; Андронік, 2015; Сало, 2016; Ігнатенко, 2018).

Представників «нового СК» в Україні можливо розподілити на 2 групи найманих працівників – управлінців та спеціалістів. До спеціалістів належать представники «традиційного» СК, тобто дипломовані фахівці, а також люди творчих професій та ІТ-спеціалісти. Серед управлінців нам видається необхідним виокремити не лише представників малого та середнього бізнесу, але й менеджерів, в тому числі й фермерів, та державних службовців. Окремо слід наголосити, що трудові мігранти останнього десятиріччя чи не найактивніше долучаються до формування СК в Україні, що вирізняє її з-поміж інших країн. Так, вони або опосередковано інвестують в економіку Батьківщини, підвищуючи рівень життя та освіти власних родин, або прямо – повертаючись та відкриваючи власний бізнес, але вже з орієнтацією на стандарти, що прийняті в країнах колективного Заходу. Водночас, якщо орієнтуватись на міжнародні стандарти ідентифікації та калькуляції СК, то не лише виявиться, що в Україні він вкрай малочисельний, але й те, що в першу чергу він представлений не спеціалістами, а управлінцями. Зокрема, статусну диференціацію СК можливо представити у вигляді піраміди (рис. 1), сама структура якої справляє вкрай негативний вплив на суспільство в цілому, як зауважували Дж. Гелбрейт, Д. Белл, З. Бжезинський та сучасна українська соціологиня О. Симончук, авторка монографій стосовно українського СК (Гернего, 2006; Лисюк, 2006; Кіянка, 2006; Галустян, 2009; Красота, 2011;

Мороз, 2013; Ігнатенко, 2018; Опалько, 2018).

Рисунок 1. Структура статусної диференціації українського СК

Останнє пояснюється тим, що подібна структура статусної диференціації є не збалансованою та виявляє значну статусну сегрегацію СК. Так, рівень доходів та можливості впливу (влади) зменшуються з кожним рівнем, виявляючись мінімальними серед інтелектуалів, фермерів і представники малого бізнесу. В свою чергу, це сприяє їх зникненню, або шляхом розвитку та переходу на вищий рівень, що вкрай ускладнено та маловірогідно, або шляхом поповнення рядів бідних. Окрім того, серед наявних на нижньому щаблі СК 4 груп населення, найбільш соціально вразливими є якраз інтелектуали, чисельність яких буде зменшуватись в першу чергу. Загалом, виконання соціально-духовних функцій СК, спрямованих на побудову громадянського суспільства неможливо, якщо більшість його представників знаходяться на межі бідності. На додачу, у перспективі, якщо дитину виховують в родині з традиційним для західного СК ладом, то здебільшого вона, подорослішав, також до нього доєднається

та буде розвивати. У випадку, коли вона була свідком того, як її високоосвічених та/або з активною громадською позицією батьків та родичів весь час переслідували негаразди, прогноз буде прямо протилежним (Коваленко, 2010; Сало, 2016). Отже, статусна диференціація українського СК є вкрай ускладненою, внаслідок значної гетерогенності суспільства. Так, соціальний статус (положення в соціальній ієрархії) та престиж (порівняльна оцінка значущості, авторитету, впливу, привабливості, поваги до різних сторін життєдіяльності) вищенаведених підгруп найманих працівників є вкрай відмінними не лише між собою, а й у межах власної підгрупи (рис. 1). Окрім того, відмінності за цими ознаками варіюють в залежності й від віку та статі, географічного регіону, розміру та економічного спрямування населеного пункту та низки інших ознак (Бондар-Підгурська, 2012; Назарова, 2012; Ігнатенко, 2018).

Специфічними ознаками українського СК, що детермінують його статусну диференціацію, що, в свою чергу є причиною конфліктності самоідентифікації представників, є наступні:

1) значна відмінність від критеріїв та стандартів колективного Заходу, внаслідок об'єктивних реалій. Так, хоча він формується та розвивається згідно загальних принципів генези СК, однак є віддзеркаленням суспільства, тобто відрізняється не лише за рівнем економіко-соціальної забезпеченості, але й за функціями та статусом в соціумі;

2) низька (у порівнянні з розвинутими країнами) чисельність (згідно даних Центра соціальних досліджень ім. О. Разумкова не більше 17%);

3) відсутність стабільно працюючих взаємозв'язків у формулі, наведеній серед соціально-духовних детермінант формування СК в суспільстві та соціального захисту, що обумовлює, в тому числі, й не збалансованість структури статусної диференціації та сегрегації доходів;

4) поступове зростання дискреційного (після сплати податків та

задоволення найважливіших життєвих потреб) доходу на тлі низького рівня загальних доходів та матеріальних статків;

5) зростаюча громадянська активність, в першу чергу у «низових» (волонтерство, створення ОСББ, підписання петицій, тощо) формах громадянської самосвідомості. Наприклад, з кожним роком зростає чисельність людей, що вважають за необхідне голосувати на виборах до уряду, однак за темпами зростання їх випереджають показники залученості в діяльність неполітичних громадських об'єднань та організацій (згідно даних Центру соціальних досліджень ім. О. Разумкова, Л. Шангіної, Н. Мороз та ін.). Водночас, головними перешкодами до проявів громадянської активності є брак вільного часу, низька матеріально-економічна забезпеченість, зневіра в уряді;

6) стабільно зростаючий рівень соціальної мобільності;

7) наявність високого рівня адаптивних здатностей до трансформацій, зокрема диверсифікації ризиків та оптимізації використання ресурсів;

8) значна самовідповідальність як відсутність інфантилізації свідомості, що виявляється насамперед у спрямуванні на самозайнятість, саморозвиток, самореалізацію, національну самоідентичність. Тобто, намагання постійно збільшувати та покращувати якість людського капіталу;

9) орієнтація на демократично-ліберальні цінності (значущість індивідуалізму, державна влада як тимчасово обраний розпорядник активів, поціновування прозорої конкуренції, повага до приватної власності, тощо) (Гернего, 2006; Кіянка, 2006; Бондар-Підгурська, 2012; Мороз, 2013; Сало, 2016; Рачок, 2016).

Основні функції СК в соціумі групують за 3 напрямками:

1) політичні – впровадження ліберально-демократичних стандартів та цінностей, сприяння політичній й соціальній стабільності; оптимізація роботи уряду та державного апарату завдяки протидії корупції та

бюрократизму, формування позитивного іміджу на міжнародному рівні, здійснення соціального контролю над представниками великого бізнесу та роботою державних інститутів, прагнення вирішення конфліктів шляхом перемовин;

2) економічні – вирішення проблеми бідності внаслідок роботи соціальних ліфтів, стимуляція виробництва за рахунок активного споживання, розробка та популяризація інновацій, інвестиційна активність, стабільне поповнення бюджету завдяки сплаті податків, контроль за соціальною орієнтацією ринкових відносин;

3) соціальні – побудова відкритого суспільства на принципах довіри та громадянської активності, зберігання та примноження інтелектуального та соціального капіталів, підвищення престижу освіти та професії, сприяння розширенню правового поля на всі сфери життєдіяльності, трансляція й адаптація національного культурного спадку, адаптація та інтеграція до глобальних тенденцій розвитку, толерантність до трансформаційних процесів. пропагування соціального захисту та справедливого розподілу ресурсів і доходів, раціоналізація діяльності соціуму (Кіянка, 2006; Бондар-Підгурська, 2012; Міхель, 2012; Андронік, 2015; Клименко, 2015; Сало, 2016).

Ідентифікації СК в Україні, а отже й виокремленню його статусної диференціації перешкоджає наявність перехідної економіки, базові ознаки якої є взаємообумовленими. Зокрема, їх можливо представити у вигляді наступної схеми: структурні перебудови соціуму → низькі темпи зростання доходів → відсутність чітких взаємозв'язків між освітою, професією та матеріальним благополуччям → значна частка «тіньової» активності на всіх рівнях структури соціуму, що, в свою чергу, може призвести до його структурних перебудов і тим самим «замкнути коло». Окрім вищезазначеного, різноманітність критеріїв

стратифікації та їх потрактувань, що широко застосовуються для подібних досліджень на Заході також додає плутаності. Наприклад, сучасний сербсько-американський економіст

Б. Міланович як основний критерій добробуту розглядає доходи на душу населення. Інший наш сучасник, американський економіст та громадський діяч Д. Бейкер таким вважає наявність оплачуваного вільного часу (відпустки, вихідні, лікарняні, тощо). Компанії, що спеціалізуються на виробництві товарів широкого вжитку (FMCG – з англ. «fast moving consumer goods») майже кожен місяць проводять моніторинги чисельності СК, орієнтуючись насамперед на купівельну спроможність та споживчий попит (здебільшого, користуючись індексом споживчих настроїв, що допомагає прогнозувати зміни). Загалом, в залежності від суворості притримування певних критеріїв, чисельність представників СК в Україні буде вкрай різнитись. Наприклад, за 2 основними критеріями, її значення може коливатись від 4% (відповідність прийнятим на Заході стандартам матеріального забезпечення) до 27% (задоволеність власним соціальним статусом) – за даними маркетингової агенції TNS Ukraine. Державна експертиня Апарату Ради національної безпеки і оборони України

І. Медведенко, виокремлює 3 групи критеріїв для обліку СК: матеріальні (обсяги поточних доходів та витрат, забезпеченість товарами довготривалого вжитку, володіння майном, заощадження); освітньо-кваліфікаційні (освітній та професійно-кваліфікаційний рівень, соціальний статус); психологічні (самоідентифікація, прагнення до стабільності, мобільність) (Гернего, 2006; Андронік, 2015; Сало, 201; Ігнатенко, 2018; Опалько, 2018).

Узагальнюючи, можна стверджувати що існує 2 головних підходи до ідентифікації та калькуляції СК: суб'єктивний (спирається на самоідентифікацію та оперує більш психологічно-культурними аспектами поведінки) та об'єктивний (спирається на реальну матеріально-економічну

забезпеченість й оперує аспектами життєдіяльності, що незалежні від суб'єктивних точок зору). Для коректності дослідження статусної диференціації СК, принаймні в Україні, необхідно їх поєднувати. Сучасний СК України, виходячи з економічних ознак, представлений малочисельною групою громадян, які мають середній рівень прибутків і чия діяльність спрямована насамперед на задоволення матеріальних, а не моральних потреб. Останнє, насамперед, обумовлене відсутністю впевненості в майбутньому, що є безпосереднім наслідком проявів вищенаведеного згубного кола перехідної економіки. Саме тому, основним мотивом економічної діяльності представників СК є формування та розвиток таких економічних та юридичних взаємовідносин в суспільстві, які були б здатні забезпечити 3 аспекти їх життєдіяльності як соціальних індивідів: відтворення статусу в соціумі; самореалізацію та саморозвиток; стабільну роботу інститутів, спрямованих на ефективне володіння об'єктами власності (Гернего, 2006; Лисюк, 2006; Кузьмук, 2012; Андронік, 2015; Клименко, 2015; Ігнатенко, 2018). Існує прямо пропорційна залежність між чисельністю СК та ступенем прояву відкритості суспільства, на що вказує сучасна українська дослідниця Е. Лібанова. Зокрема, останній визначається за 4 основними групами ознак: співвідношенням рівнів інфантилізації суспільства та активної життєвої позиції, наявністю та мірою розвитку внутрішнього інвестування, співвідношенням рівня платоспроможності з таким попиту та пропозиції, цілеспрямованістю орієнтації на правове громадянське суспільство (Гернего, 2006; Міхель, 2012; Андронік, 2015). Таким чином, статусна диференціація та самоідентифікація сучасного середнього класу в Україні, обумовлена трансформаціями нашого суспільства, безпосередньо визначає конфліктність самоідентифікації сучасних інтелектуалів.

2.3. Аналіз самоідентифікації сучасних інтелектуалів в межах

середнього класу України

Аналіз самоідентифікації сучасних інтелектуалів в межах середнього класу України був здійснений на основі даних Інституту соціології НАН України. В останньому створено Архів моніторингу та омнібусів, в якому зберігаються дані, починаючи із 1992 року, з описом тем, цілей та виконавців проведених досліджень. За дозволом дирекції Інституту їх можливо використати. Окрім того, ми опрацювали одномірні розподіли емпіричних даних із щорічних збірників наукових праць «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін», видавцем яких є вищенаведений Інститут. Однак, базисом для аналізу слугували емпіричні дані систематичного моніторингу Інституту соціології НАН України переважно за 2018 та 2019 роки. Наприклад, відповіді респондентів на питання, що безпосередньо відображає самоідентифікацію – «Чи могли б ви віднести себе до середнього класу України?» були враховані згідно моніторингу Інституту соціології за 2018 рік.

Самоідентифікація інтелектуалів безпосередньо взаємопов'язана з тим, що, інтелектуали головним чином зосереджені в складі середньої верстви СК. В Україні вона представлена середніми та дрібними підприємцями, викладачами ВНЗ, висококваліфікованими науковими співробітниками, державними службовцями середньої ланки, вчителями (переважно, приватних гімназій), лікарями (здебільшого тими, що ведуть приватну практику). Отже, в Україні більшість спеціалістів упевнено ідентифікують себе з середнім класом. Однак, їх життя характеризується нестабільністю матеріального, професійного й економічного положення, недостатнім рівнем і якістю, що обумовлює низку конфліктів у самоідентифікації як інтелектуалів. Тим не менш представники означеної середньої верстви СК демонструють не лише впевнену самоідентифікацію як інтелектуалів, але й

високу мотивацію досягнень, настанову на самореалізацію та віру в оптимістичний розвиток країни. Ідентифікація з СК є для них соціально значущою і бажаною, насамперед через те, що український середній клас має перспективи перетворитися в економічно стабільний СК зразку такого на колективному Заході.

Опитувальник, що використовується в моніторингу Інституту соціології НАН України, містить каталог певних типів зайнятості населення. Всього представлено 19 таких типів зайнятості. Із них до СК можливо віднести такі професійні позиції, як: професійні політики; працівники державного апарату на керівних посадах; керівники підприємств і установ; посадові особи; спеціалісти технічного профілю (з вищою або середньою спеціальною освітою); спеціалісти у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання (з вищою або середньою спеціальною освітою); підприємці у великому або середньому бізнесі; підприємці дрібного бізнесу; працівники правоохоронних органів і військово-службовці. Тобто, в даному каталозі типів зайнятості категорії СК охопили 8 типів професійних позицій, кожній із яких властива певна специфіка самоідентифікації як інтелектуалів. Зауважимо, що інші 11 типів професійних позицій з опитувальника моніторингу Інституту соціології охоплювали категорії робітничого класу та незайнятого населення.

Угрупування професійних політиків, працівників державного апарату на керівних посадах, в тому числі й військовослужбовці, та керівники підприємств і установ становлять специфічну верхню верству СК або ж адміністративну верству, представники якої здійснюють переважно управлінські функції. Співставним із нею є угруповання підприємців, що займаються великим, середнім або дрібним бізнесом. Спеціалістів технічного та гуманітарного профілю коректно віднести до особливої верстви СК – інтелектуалів, адже вони займаються переважно розумовою працею,

володіючи вищою або спеціальною середньою освітою. Головною характеристикою угруповання українських інтелектуалів є висока компетентність у технологічних, професійних та соціокультурних проблемах і ризиках. Саме на підставі високого рівня компетентності інтелектуали можуть креативно вирішувати як теоретичні так і прикладні задачі різних сфер суспільного життя. До речі, разом з адміністративною верствою і підприємцями спеціалісти технічного та гуманітарного профілю володіють найбільш високим рівнем життєвої компетентності серед усіх соціальних категорій українського суспільства [8].

Нижче ми проаналізуємо особливості самоідентифікації сучасних українських інтелектуалів, для чого насамперед звернемося до аналізу відповідей на таке засадниче питання як наступне: «Якою мірою ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?». Його аналіз дозволяє виявити, що найбільш адаптованими до суспільних трансформацій є підприємці, за якими наступне місце посідають представники адміністративної верстви. У постійному пошуку самоідентифікації, в умовах соціально-економічних трансформацій перебувають спеціалісти технічного і гуманітарного профілю, яких можливо віднести до інтелектуалів (табл. 1).

Таблиця 1. Розподіл відповідей категорій середнього класу на питання «Якою мірою ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?», у %, (на основі даних Інституту соціології НАН)

Категорії середнього класу	Активно інклюзовані до нового життя	Знаходяться у постійному пошуку себе	Не мають бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації	Вагаються з відповіддю
Адміністративна верства (n=58)	39,7	31	20,7	8,6

Підприємці (n=90)	44,4	34,4	14,4	6,7
Спеціалісти технічного профілю (n=135)	37,8	37,8	15,6	8,9
Спеціалісти гуманітарного профілю (n=152)	31,6	44,1	15,8	8,6
Σ (n=435)	37,2	38,4	16,1	8,3

Примітно, що вищенаведені дані стосовно інклюзованості респондентів в теперішнє «нове» життя СК найбільша (37,2%) саме у СК, порівняно з її значеннями у категоріях робітничого класу (28,2%) та незайнятого населення (15,2%). Водночас, перебувають у постійному пошуку себе в теперішньому житті – 38,4% представників СК, 36,8% представників робітничого класу та 31,1% – представників незайнятого населення, до якого в першу чергу належать пенсіонери та безробітні. Окрім того, саме представники СК є найбільш адаптивними та толерантними, адже серед них чисельність осіб, які не мають бажання пристосовуватись до наявної ситуації найменша – 16,1% осіб, тоді як цей показник є найбільшим (35,7%) серед незайнятого населення та порівняно низький (23,6%) серед представників робітничого класу,

Вищенаведені дані дозволяють виявити як певну перевагу серед категорій СК у порівнянні з такими робітничого класу та незайнятого населення. Проте відповідні цифрові показники не дуже вражають. Однак, в середині самого СК найбільш уразливою є самоідентифікація інтелектуалів,

які повсякчасно знаходяться в активному пошуку себе. Зауважимо, що для полегшення самоідентифікації себе як інтелектуалів представниками всіх 3 верств СК, необхідно запроваджувати цілеспрямовано політику інклюзованості місцевих громад до політичного життя та заохочувати високу громадянську активність. Окрім того, за стабільного економічного зростання, що неможливо поза досягнення політичної стабільності, показник активної інклюзованості у нове (теперішнє) життя буде зростати серед усіх соціальних категорій населення. Показовими для висвітлення проблематики сучасного СК в Україні є відповідь на питання: «Як Ви вважаєте, від чого залежить те, як складається ваше життя?» аналіз якого свідчить, що близько 35% респондентів категорії «спеціалісти технічного та гуманітарного профілю», а також адміністративної верстви, тобто тих, хто традиційно належить до інтелектуалів, вважають, що сьогодні їх життя здебільшого залежить від зовнішніх обставин. Серед підприємців такої думки притримується значно менше респондентів – 26%. Якщо ж порівняти категорії СК, робітничого класу і незайнятого населення, то саме серед останніх виявляється найбільше респондентів (50%), які вважають, що їхнє життя залежить від зовнішніх обставин. Такої ж думки притримуються й 41% респондентів, які є представниками робітничого класу. Загалом, думка про те, що життя здебільшого залежить від самих людей, притаманна лише 30% СК, при чому 46% з них є часткою підприємців. Водночас 36% представників СК вважають, що їхнє життя однаковою мірою залежить від них самих й від зовнішніх обставин, і саме така думка є панівною (44%) серед респондентів, які є спеціалістами гуманітарного профілю (табл. 2)

Таблиця 2. Розподіл відповідей на питання «Як Ви вважаєте, від чого залежить те, як складається ваше життя?», у %, (на основі даних Інституту соціології НАН)

Суспільна категорія	Варіант відповідей респондентів
---------------------	---------------------------------

населення	здебільшого від зовнішніх обставин, ніж від мене	однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	здебільшого від мене, ніж від зовнішніх обставин
Адміністративна верства (n=58)	34,5	31	30,5
Підприємці (n=90)	25,6	28,8	45,6
Спеціалісти технічного профілю (n=135)	35,6	34	30,4
Спеціалісти гуманітарного профілю (n=152), Σ (n=435)	36,4	43,7	19,9
Категорії робітничого класу Σ (n=628)	41,4	31,9	26,7
Категорії незайнятого населення Σ (n=617)	49,6	30,2	20,2

Окрім того, серед них спостерігається найменше респондентів (20%), які вважають, що їхнє життя здебільшого залежить від них самих. Цієї думки притримується також 20% респондентів категорій незайнятого населення. Таким чином, серед відносно благополучних соціальних категорій населення України є суттєво поширеною думка, про те що їх життя здебільшого залежить від них самих, аніж від зовнішніх обставин. В той же час, серед малозабезпечених соціальних категорій спостерігається протилежна ситуація, хоча винятки з обох випадків не є рідкістю.

Наступним важливим питанням у дослідженнях самоідентифікації інтелектуалів в межах СК є пряме: «Чи вистачає Вам уміння жити в нових

суспільних умовах?». На нього, понад 52% представників СК відповіли позитивно. Втім, серед підприємців і спеціалістів технічного профілю цей показник був у середньому вищий (58%) за інші категорії СК. Напротивагу, у представників робітничого класу частка позитивних відповідей на вищенаведене питання була в цілому нижчою (41%), ніж у представників СК. Однак, серед кваліфікованих робітників цей показник досягав 45%, тоді як у представників незайнятого населення рівень вміння жити в нових суспільних умовах був найнижчим (32%) серед досліджуваних. Отже, самоідентифікаційний підхід в межах аналізу відповідей на вищенаведене питання дозволяє зробити висновок згідно якого відносно благополучні соціальні категорії СК мають більший рівень уміння жити в нових суспільних умовах, аніж малозабезпечені категорії робітничого класу (наприклад, низько-кваліфіковані робітники) та незайняте населення.

Ще одним наріжним запитанням для розуміння практик самоідентифікації є: «Якою мірою ви задоволені життям загалом?». Відповіді респондентів на нього, в цілому були суголосні з такими щодо вищенаведених 4 запитань на самоідентифікацію. Так, серед представників СК виявилось 54% задоволених (обраховували за сукупністю із «скоріше задоволених» та «цілком задоволених» категорій) своїм життям респондентів. Серед них, найбільший рівень задоволеності життям виявили підприємці (64%) й адміністративна верства (59%), а показники найменшого (47%) рівня задоволеності життям притаманні спеціалістам гуманітарного профілю.

Водночас, серед представників робітничого класу рівень задоволеності життям нижчий (41%), за такий у представників СК, однак вищий, ніж серед незайнятого населення (27%). Зауважимо, що рівень задоволеності життям у всіх категорій робітників був майже однаковим (в межах 39–42%).

Узагальнюючи вищенаведене в межах аналізу самоідентифікації

інтелектуалів серед СК України, можливо стверджувати, що у сучасності зберігаються певні рецидиви соціальної нерівності, які мають вплив відносно рівня та якості життя соціальних категорій населення. Просування українського суспільства на шляху до переважання СК має забезпечити, у перспективі, пом'якшення соціальних нерівностей в країні. Однак, на сьогодні існує багато політичних, економічних та соціокультурних перешкод для цього. Втім, їх можливо подолати за рахунок державних програм та реформ, а також активної партиципації громадян.

Вищезазначений тезово-узагальнений ціннісний орієнтир самоідентифікації в межах СК, потребує уточнення шляхом аналізу ціннісних орієнтацій представників як СК, так і робітничого класу чи незайнятого населення.

В межах моніторингів Інституту соціології НАН України, власне цінності представлені каталогами, що містять близько 20 позицій. До них належать різноманітні життєві етапи, можливості, стандарти, яких варто бажати або вони повинні бути в житті. Респондентам мали змогу оцінити важливість особисто для себе позиції з такого каталогу цінностей за п'ятибальною шкалою. Після отримання результатів опитування (станом на 2018, n=1800), ціннісні пріоритети респондентів класифікували за критерієм їхньої функціональної однорідності, внаслідок чого можна було виокремити чотири ціннісні синдроми (безпека, соціальний комфорт, самореалізація та демократія), спираючись на працю Р. Инглхарта та К. Вельцеля «Модернізація, культурні зміни та демократія» (2011 р.). Ціннісний синдром «безпека» охоплює вітальні цінності (здоров'я, сім'я, діти, добробут), а його функціональне призначення – забезпечити, гарантувати екзистинційну безпеку людей та їх життя, а також його відтворення. Ціннісний синдром «соціальний комфорт» охоплює різноманітні просоціальні цінності (інтеракційні, егалітарні, традиційні, релігійні), що покликані забезпечувати

комфорт (у широкому розумінні) у взаємовідносинах між людьми, сприяти їхній самореалізації. Функціональне призначення цього синдрому сприяти толерантності, набуттю можливостей для реалізації соціальних (колективних) інтересів, прагнень, дотримання традицій, уникнення конфліктів, пошук життєвих смислів тощо. Прикладами цінностей даного синдрому є сприятливий моральний стан для всіх, соціальна рівність, національне культурне відродження, участь у релігійному житті. Ціннісний синдром «самореалізація» охоплює такі цінності як робота, суспільне визнання, індивідуальна самостійність, інтелектуальний розвиток, культурна компетентність. Функціональне призначення цього синдрому цінностей полягає у забезпеченні саморозвитку людини, самореалізації її здібностей і талантів у різноманітних сферах суспільного життя. Ціннісний синдром «демократія» охоплює демократичні, політико-громадянські цінності – державна незалежність України, демографічний розвиток країни, свобода слова, можливість підприємницької ініціативи, участь у політичному житті країни. Його функціональне призначення полягає у забезпеченні можливості повноцінної участі громадян країни у політико-громадянському житті нашого суспільства [9]. Вагу і порядок 4 вищенаведених ціннісних синдромів було обраховано у середньозважених індексах за п'ятибальною шкалою, виходячи з оцінок згідно з оцінок: 4 категорій середнього класу (адміністративна верства, підприємці, спеціалісти технічного профілю, спеціалісти гуманітарного профілю), робітничого класу та незайнятого населення станом на 2018 рік. На основі цього з'ясовано, що в ментальності респондентів означених соціальних категорій населення України панує ціннісний синдром «безпека», який об'єднує вітальні цінності. При чому, його рівень серед категорій середнього та робітничого класів вищий, ніж серед категорій незайнятого населення. Синдром «самореалізація» у рейтингу представників всіх соціальних категорій посідає друге місце. Однак

його рівень серед представників СК вищий, ніж у представників робітничого класу та незайнятого населення. Таке переважання значущості представників СК, з-поміж інших соціальних категорій є вірогідним і щодо ціннісного синдрому «соціальний комфорт» (табл. 3).

Таблиця 3. Розподіл ціннісних синдромів за категоріями населення України, у %, (на основі даних Інституту соціології НАН)

Суспільна категорія населення	Різновид ціннісного синдрому			
	безпека –вітальні цінності	самореалізація – цінності самореалізації	соціальний комфорт –просоціальні цінності	демократія
Категорії середнього класу, Σ (n=423)	4,71	4,23	3,95	3,97
Категорії робітничого класу, Σ (n=567)	4,71	4,06	3,87	3,79
Категорії незайнятого населення, Σ (n=721)	4,63	4	3,9	3,77

Водночас, найменш значущим, серед представників робітничого класу та незайнятого населення є синдром «демократія», який і у респондентів з СК посідає лише 3 місце. Тобто, система ціннісних пріоритетів громадян України характеризується, станом на 2018 рік, домінуванням синдрому вітальних цінностей (пов'язаних із здоров'ям, сім'єю та добробутом). В цих умовах недостатньо забезпечення можливостей і планів для реалізації зазначених цінностей, їх домінування в ціннісній ментальності людей має об'єктивне підґрунтя. В свою чергу, воно обумовлює низку конфліктів самоідентифікації, як представників СК чи інтелектуалів. Наявність цінностей самореалізації серед респондентів обумовлена посиленням загального процесу індивідуалізації та інформатизації в нашому суспільстві. Зауважимо, що в консолідованих демократіях колективного Захисту процеси індивідуалізації характеризуються креативністю та відповідальністю,

забезпечення чого потребує цілеспрямованої урядової політики. Водночас, ціннісний синдром «соціальний комфорт» слабшає останніми роками, через низку соціально-економічних явищ, на кшталт – політичної нестабільності, економічної рецесії, корупції тощо. Власне еволюція українського суспільства повинна супроводжуватися подоланням саме цих негативних аспектів, задля розкриття потенціалу стабільного розвитку. В свою чергу, це передбачає поглиблену реалізацію демократичних, політико-громадянських цінностей у суспільстві, консолідацію в ньому розвиненої демократії. Підкреслимо, що за даними моніторингу опитування Інституту соціології НАН України, станом на 2019 рік, всі респонденти висловлюють позитивне ставлення до наступних цінностей (подані у порядку зменшення чисельності позитивних відповідей респондентів): взаємна повага – 89,6%; індивідуальна свобода – 82,4%; демократія – 79,9%; терпимість до чужих ідей і вірувань – 73,6%; верховенство права – 65,8%.

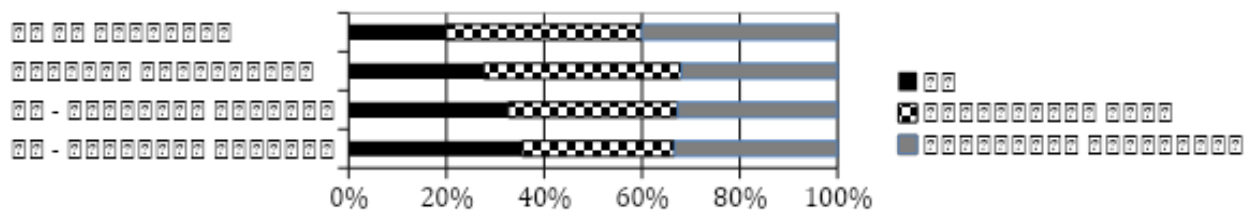
Цінності в цьому переліку є політико-громадянськими. Вони мають у певному розумінні абстрактний, узагальнений характер, тому відданість їм з боку респондентів базується не тільки на знанні, але й на життєвому досвіді, в межах якого відбувається практичне здійснення даних цінностей. Примітно, що в середньому за всі п'ять зазначених цінностей позитивно висловилося 82% респондентів з СК, на противагу 76% представників робітничого класу і незайнятого населення. Тобто, представники категорій СК є більш демократично та сучасно налаштованими, ніж робітники та незайняте населення. Такий стан ціннісних пріоритетів визначений не лише рівнями освіти та компетенцій, але й ступенем залученості до суспільно-політичного життя, в якому саме представники СК є найбільш активно задіяними. Водночас, навіть у них на все підпорядковано економічному чиннику, наприклад, серед найбільш значущих вони виокремлюють такі цінності як (подані у порядку зменшення чисельності

позитивних відповідей респондентів): матеріальний добробут – 50,8%; дотримання прав людини – 46,4%; справедливість – 44,6%; соціальна захищеність – 43,2%; свобода – 31,5%. Втім, реалізація в житті вищенаведених цінностей стосується не лише представників СК, але й громадян інших соціальних категорій суспільства в цілому. Таким чином, ціннісна ментальність СК не локалізується в його межах, активно поширюючись через ЗМІ та соціальні мережі, а також посередництвом громадянської партиципації по всій країні, транслуючись на інші категорії населення. Наприклад, станом на 2019 рік, за даними

Інституту соціології НАН України (2019), серед представників СК понад 55% брали участь впродовж останніх 12 місяців у різних громадянсько-політичних заходах. Для робітничого класу та незайнятого населення цей показник становить 37% та 36%, відповідно. Відзначимо, що на запитання «Які завдання розвитку та перетворень у нашому суспільстві є найбільш актуальними?» серед найбільш актуальних, за середніми значеннями серед усіх опитаних, були наступні (подані у порядку зменшення чисельності позитивних відповідей респондентів): зниження рівня корупції (55%), рівність перед законом (51%), дотримання гарантованих конституцією прав і свобод людини (38%), забезпечення соціальної справедливості (28%), зміцнення сили і могутності держави (23%), розвиток ефективної інноваційної економіки (20%). Загалом, досягнення у кожному з 6 вище перелічених напрямів буде сприяти як економічному, так і соціокультурному розвитку українського суспільства, його адекватному переходу у постіндустріальне суспільство. Водночас, на думку респондентів, найбільші перешкоди на шляху до стабільного розвитку в умовах інформаційного суспільства створює небажання владних еліт докорінних змін у загальних принципах та структурі суспільства. Саме такої позиції, станом на 2019 рік притримуються 32% представників СК та 27% представників робітничого

класу і незайнятого населення. Крім того, за даними опитувань Інституту соціології НАН, ефективному розвитку суспільства заважає: відсутність лідерів (які б могли ініціювати та очолити цей процес) і небажання влади не 22% всіх опитаних соціальних категорій населення України.

Вищенаведене корелює з розподілом відповідей стосовно того, чи повинні громадські організації (ГО) бути опонентами та критиками держави або ж її партнерами у спільній діяльності (рис. 2).

Рисунок 2. Розподіл відповідей щодо значущості громадських організацій за категоріями населення України, у %, (на основі даних Інституту соціології НАН)

Отже, в цілому більшість респондентів з різних соціальних категорій вважають, що громадські організації мають бути партнерами держави, а не опонентами. І це є добрим показником, адже у ситуації суспільної нестабільності конче потрібна консолідована діяльність державної влади та громадянського суспільства. Загалом на підставі загальної солідаризації та взаємної підтримки українцям легше буде подолати кризові явища, які виступають перепорою на шляху стабільного розвитку, в тому числі й інтелектуалів в межах СК.

Висновки до розділу II

Дослідження самоідентифікації українських інтелектуалів в межах середнього класу виявляє, що більшою мірою вона є детермінованою трансформаціями українського суспільства, які тривають впродовж останніх

30 років. Вони є глибинними та всеохоплюючими, ініціюючи зміни як в аксіоструктурі суспільства, так і в його стратифікації. При чому, в межах останньої також відбуваються численні зміни, насамперед у площині престижу та статусу певних видів діяльності та професій. Тим самим спостерігається неоднозначна дія на суспільство, адже в ньому виникають нові конфлікти, а вже існуючі не завжди дістають вирішення.

Саме в цей час інтелігенції як історичний феномен також дістала розвитку, перетворившись на інтелектуалів, не у їх потрактуванні, притаманному колективному Заходу, а з урахуванням специфіки соціально-економічного становища в Україні. Насамперед, це відобразилося на непевності становища осіб, що ідентифікуються як представники середнього класу. Зауважимо, що в структурі середнього класу виокремлюють вищу, нижчу та середню верстви, а інтелектуали, в основному належать, до середньої верстви. На сьогодні, інтелектуали України є духовною елітою суспільства, що підтверджують дані опитувань. Здебільшого, їх представники належать до освічених верств суспільства, та є спеціалістами, що професійно зайняті розумовою працею. Однак, саме через численні трансформації суспільства, що обумовлювали зміни складу середнього класу, спостерігається переважання економічних мотивів у ідентифікації представників останнього. Так, хоча впродовж останнього десятиліття запроваджується політика на досягнення збільшення чисельності середнього класу, однак його якісний склад, що безпосередньо визначає його особливості самоідентифікації, неодноразово змінювався та не є стабільним. В свою чергу, це породжує непевність у майбутньому, примножує конфлікти в самоідентифікації та інтеракції з суспільством інтелектуалів. Дана ситуація перешкоджає стабільному розвитку суспільства, ускладнюючи виконання суспільних функцій інтелектуалами. Окрім того, необхідно зауважити, суттєві відмінності у статусній диференціації представників середнього класу

в Україні та країнах колективного Заходу, що також ускладнює коректність досліджень самоідентифікації інтелектуалів в межах останнього.

Таким чином, лише за стабільної економічної підтримки інтелектуалів, що у своїй переважній більшості є зосередженими в середньому класі, одночасно перебуваючи найбільш уразливою для впливу соціально-економічних трансформацій категорією населення нашої держави, можливо забезпечити їх повноцінну самоідентифікацію. В свою чергу, вона сприятиме найбільш повному виконанню ними своєї ролі стимулу для розбудови громадянського суспільства, яке є адаптованим до викликів постіндустріального ладу.

ВИСНОВКИ

У даній роботі представлено дослідження самоідентифікації українських інтелектуалів в межах середнього класу.

На основі аналізу теоретико-методологічних досліджень щодо представників інтелектуальної праці у соціальній стратифікації суспільства було виявлено, що сучасні українські інтелектуали є відносно новою категорією суспільства, що не має всіх ознак, притаманних інтелектуалам колективного Заходу. Це пояснюється соціально-економічною специфікою українського суспільства, детермінованою його культурно-історичним розвитком впродовж декількох століть. Зокрема, тим, що тривалий час Україна розвивалася позбавлена Незалежності, знаходячись у складі Російської Імперії або Радянського союзу. В межах цих суспільно-політичних утворень, в ній були майже відсутні демократичні інститути, а релігійна свідомість дістала значного впливу російського потрактування візантійської традиції православ'я. Таким чином, до набуття Незалежності, на теренах нашої країни власне інтелектуалів як представників порівняно незалежних від держави робітників інтелектуальної праці майже не існувало.

Напротивагу їм, вже з XVI ст. розпочалось формування інтелігенції. Щодо соціологічного позиціювання останньої існує декілька думок, в залежності від тієї чи іншої наукової школи. Однак, переважна більшість науковців підкреслює її морально-етичне навантаження, що підкреслює вислів – «інтелігенція то совість нації». Власне інтелігенція, вирізнялась не певним соціально-економічним становищем, залежністю та необхідністю співпрацювати з владою, та пануванням ідеологічної заангажованості. У підсумку, це призвело до того, що статус осіб, які ідентифікували себе як інтелігентів був не високим, а сама інтелігенція зазнавала повсякчасних утисків в суспільстві. Конфлікти самоідентифікації інтелектуалів та інтелігенції в соціальній структурі сучасного суспільства детерміновані як раз тим, що інтелігенція не здатна адаптуватись до вимог постіндустріального суспільства, яке знаходиться під впливом культури індивідуалізму. Останнє, спираючись на досвід модерності, ініціює необхідність самовідповідальності, нехтуючи месіанським аспектом інтелектуальної праці. Якщо інтелектуали завжди були зосереджені передусім на вирішенні власних питань, то інтелігенти намагалися вирішити глобальні, що у ретроспективі не приносило їм значних преференцій, як соціальній групі.

Починаючи з 1991 року, Україна належить до транзитивних та перехідних країн, в яких постійно відбувається численні соціально-економічні трансформації. Останні визначені як глобальними впливами (інформатизація суспільства, все більше поціновування здобутків інтелектуального виробництва, прискорення темпу життя, тощо) так і локальними (перебудовою економіки внаслідок розпаду СРСР, рух на інтеграцію з Європейським Союзом, гібридна війна з Росією). Їх наслідком є постійні зміни у структурі суспільства, що безпосередньо впливають на якісний та кількісний склад середнього класу. В свою чергу, це негативно

впливає на самоідентифікацію його представників, в тому числі й інтелектуалів, які здебільшого зосереджені саме в ньому. Так, люди вимушені існувати в умовах соціально-економічної непевності, що викликає розмиття ідентифікаційних практик, перешкоджаючи повноцінному виконанню ними своїх суспільно-корисних функцій. Політика спрямована на збільшення чисельності середнього класу в цілому, та інтелектуалів в його межах зокрема, що триває з 2000 року не є ефективною. Останнє підтверджує аналіз даних соціологічних опитувань 2018-2019 років, за яким хоча представники середнього класу і є, порівняно з такими серед робітничого класу або незайнятих осіб, інтелектуальною елітою суспільства, однак їх ідентифікаційні характеристики вкрай суперечливі. Так, у ціннісному вимірі вони не рідко суперечать одна одній, а загалом в них переважає економічний мотив, обумовлений прагненням стабільності. Окрім того, в суспільстві відсутня стабільна статусна стратифікація професій, які здебільшого обирають представники інтелектуалів, а останні не мають соціальних гарантій та захисту, що зменшує їх престиж. Тобто, в умовах вільного ринку, де конкуренція визначає зиски від тієї чи іншої діяльності, чисельність інтелектуалів, без цілеспрямованої політики підтримки держави буде зменшуватись. Водночас, не слід забувати про посилення тенденцій «відтоку мізків», коли люди, що створюють високоякісний інтелектуальний продукт емігрують до інших країн, насамперед через те, що не мають а ні стабільності, а ні перспектив самореалізації в нашій країні. У підсумку, це призводить до зниження індексу людського розвитку, зменшення людського капіталу та позиціонування країни як периферійної. Так, за даними вищенаведених опитувань, переважаючим серед ціннісних синдромів, навіть серед представників середнього класу є цінності «безпеки» або вітальні, що є вкрай негативним показником. Отже, можливо стверджувати, що самоідентифікація українських інтелектуалів в межах середнього класу є

дискусійною та свідчить про бажання стабільності, однак загальні тенденції розвитку інтелектуалів в Україні є обнадійливими. Лише за кількісного переважання в суспільстві представників середнього класу, останнє має змогу ефективно реагувати на виклики постіндустріального ладу, притримуючись стратегії стабільного розвитку.

Таким чином, дана робота є внеском у розробку питання щодо самоідентифікації українських інтелектуалів в межах середнього класу, в тому числі й конфліктів, що виникають внаслідок специфіки генези цього явища на теренах України. Ця проблема потребує подальших досліджень, через відсутність стабільності у суспільстві, що призводить до змін у ідентифікаційних практиках, насамперед в площині самоідентифікації інтелектуалів. Для їх здійснення необхідно вдосконалювати технології соціальних досліджень, насамперед опитувань, з урахуванням соціально-економічно специфіки короткотривалих відрізків часу, а також інтегруючи дані опитувань з макроекономічними та політичними ознаками становища суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Аблов, А. Ф. (2018). *Деякі проблеми теорії і практики трансформації сучасного українського суспільства*. (№23, с. с. 7-22). Одеса : Вісник Одеського Національного університету ім. І. Мечникова.

Александрова, О. С. (2007). *Середній клас як фактор розвитку соціуму на прикладі української і російської історії*. (№31, с. 76-91). Запоріжжя : Гуманітарний вісник запорізької державної інженерної академії.

Андронік, О. Л. (2015). *Середній клас у системі соціально-економічного розвитку*. (№30, с. 403-409). Маріуполь : Вісник Приазовського державного технічного університету.

Бакшутова, Е. В. (2011). *Интеллигенция в контексте методологии изучения больших социальных групп*. (№24, с. 900-903). Пенза : Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В. Белинского.

Батуренко, С. А. (2016). *Средний класс в современном российском обществе: проблемы и основные достижения эмпирических исследований*. (№1, с. 44-61). Москва : Вестник МГУ.

Білецька, Т. В. (2010). *Механізми регулювання соціально-політичних конфліктів в умовах трансформації українського суспільства*. (№1, с. 83-91). Кам'янець-Подільськ : Політологічні студії.

Бондар-Підгурська, О. В. (2012). *Механізм формування середнього класу як основа конкурентоспроможної економіки та сталого інноваційного розвитку України*. (№7, с. 22-26). Київ : Економіка та держава.

Бродська, С. С, Оксамитна, С. М. (2001). *Класова самоідентифікація населення України*. (№19, с. 44-51). Київ : Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Букреева, І. В. (2015). *Регіональні чинники менталітету в контексті системної трансформації українського суспільства*. (№258, с. 162-168). Миколаїв : Наукові праці Чорноморського державного університету ім. П. Могили.

Бурдые, П. (2005). *Социальное пространство. Поля и практики*. СПб.: Алетейя.

Вартумян, А.А. (2012). *К определению дефиниций гуманитарной интеллигенции: поиски теоретических обоснований*. Москва : Гуманитарий юга России.

Галустян, Ю. М., Лавриненко, Л. М. (2009). *Підприємництво як основа формування середнього класу в Україні*. (№ 5, с. 239-242). Хмельницький : Вісник Хмельницького Національного університету.

Гайдабрус, А. О. (2010). *Мережева парадигма держави як чинник постіндустріальної трансформації українського суспільства*. (№11, с. 90-93). Київ : Інвестиції: практика та досвід.

Гернего, О. О., Вавринчук, М. П. (2006). *Провідна роль середнього класу (класу асоційованих фахівців) як основного суб'єкта і носія соціальної справедливості в умовах переходу людства до постіндустріального*

суспільства. (№ 3, с. 503-510). Хмельницький : Університетські наукові записки.

Глушкова, Л. В. (2016). *Особливості змін структури українського суспільства у глобалізаційному процесі*. (№4, с. 74-77). Дніпро : Грані.

Голенкова, З. Т., Игитханян, Е. Д. (2016). *Интеллигенция в региональном пространстве*. (№3, с. 13-24). Москва : Вестник института социологии.

Головаха, Є. (2016). *Українське суспільство: шляхи трансформації*. (№2, с. 26-30). Харків : Український соціологічний журнал.

Гончарова, С. Ю., Семенченко, А. В. (2014). *Концепція стратифікації в умовах трансформації українського суспільства*. (№45, с. 157-163). Харків : Вісник НТУ «ХПІ».

Горчицкая, Е. А. (2009). *Интеллигенция, интеллектуалы и элита в социальном пространстве: соотношение и сравнительный анализ понятий*. (№3, с. 66-70). Омск : Омский научный вестник.

Гоулднер, А. (2003). *Наступающий кризис западной социологии*. СПб.: Наука.

Гусарова, М. (2009). *Становление нового типа научно-технической интеллигенции (проблема идентификации и позиционирования)*. (№7, с. 45-52). Москва : Власть.

Держко, І., Парубчак, І. (2013). *Трансформація політичної культури суспільства в умовах демократичного державотворення*. (№3, с. 198-204). Харків : Публічне управління: теорія та практика.

Жиганова, Т. М. (2008). *Демократия в системе ценностных ориентаций интеллигенции*. №4, с. 61-65). Москва : Вестник РУДН.

Жиганова, Т. М. (2008). *Интеллигенция в социальной структуре постсоветской России*. (№2, с. 94-100). Саратов : Известия Саратовского университета.

Злобіна, О. Г., Костенко, Н. В., Шульга, М. О. (2017). *Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір*. Київ : Інститут соціології НАН України.

Єнін, М. Н. (2018). *Ідеологічні форми та ціннісні модифікації патріотизму української молоді на основі аналізу модернованих групових дискусій*. (№2, с. 61-93). Milan : Ідеологія та політика.

Ігнатенко, Т. С. (2018). *Пріоритетні завдання політики формування середнього класу в Україні*. (№1, с. 83-87). Мукачеве : Науковий вісник Мукачівського державного університету.

Ігнатенко, Т. С. (2018). *Компаративний аналіз становища та динаміки розвитку глобального середнього класу*. (№34, с. 92-95). Одеса : Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.

Кіянка, І. (2006). *Ідея середнього класу як гаранта стабільного розвитку*. (№1, с. 37-43). Київ : Політичний менеджмент.

Клименко, В. В., Лозова, Г. М. (2015). *Середній клас: досвід США та українські реалії*. (№815, с. 63-68). Львів : Вісник Національного університету Львівська політехніка.

Коваленко, Н. В. (2010). *Багатовекторність державної політики щодо подолання бідності в Україні*. (№ 2, с. 1-8). Харків : Державне будівництво.

Коваліско, Н. В., Савчинський, Р. О. (2008). *Сучасне українське суспільство: стратифікаційний вимір великого міста*. Львів: Магнолія.

Костенко, Н. В. (2008). *Український соціум: проблеми трансформації*. (№33, с. 161-168). Запоріжжя : Гуманітарний вісник запорізької державної інженерної академії.

Красота, О. (2011). *Середній клас в Україні: сутність та класифікаційні ознаки*. (№121, с. 76-81). Київ : Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Кривошеїн, В. В. (2013). *Ризики модернізації в контексті трансформації українського суспільства*. (№ 3, с. 186-189). Харків : Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Я. Мудрого».

Кузьмук, О. М. (2012). *Засоби ідентифікації середнього класу як методична проблема*. (№1, с. 66-71). Луцьк : Соціологічні студії.

- Куренной, В. А. (2009). *Интеллектуально-активная группа населения и её взгляды*. (№3, с. 178-185). Москва : Мониторинг общественного мнения.
- Кутуев, П. В., Енин, М. Н., Костюкевич, С. С. (2019). Вызовы успешному трудоустройству молодежи в контексте современной идеологии университетского образования. (№3(13). 60-86). Milan : Ідеологія і політика.
- Кутуев, П. В., Коржов, Г. А., Пиголенко, И. В. (2018). *Интеграция инженерного образования и бизнес-образования как драйвер развития национальных экономик постсоветских стран*. (№1 (37), с. 43-54). Київ : Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».
- Лисюк, Н. Р. (2006). *Середній клас як активний суб'єкт соціальних трансформацій в Україні*. (№1, с. 66-72). Київ : Український соціум.
- Маннгейм, К. (1994). *Идеология и утопия*. Москва : Юрист.
- Мансуров, В. А. (2009). *Профессиональные группы: динамика и трансформация*. Москва : Институт социологии РАН.
- Мельничук, І. А. (2019). *Трансформація українського суспільства та його еліти у контексті цивілізаційного розвитку Європи*. Житомир : Житомирський національний агроекологічний університет.
- Мельниченко, О. А. (2014). *Середній клас: ознаки та функції, напрями та засоби державного регулювання його розвитку*. (№1, с. 84-92). Харків : Вісник Національного університету цивільного захисту України.
- Міхель, Д. О. (2012). *Дискурс щодо формування середнього класу як гарантія «європеїзації» України*. (№185, с. 57-62). Миколаїв : Наукові праці Чорноморського державного університету ім. П. Могили.
- Мороз, Н. (2013). *Середній клас як необхідна умова розвитку громадянського суспільства в Україні*. (№2, с. 112-118). Чернігів : Сіверянський літопис.
- Москаленко, О. М. (2018). *Гетерогенність середнього класу в умовах переходу до цифрової економіки: ризики та перспективи*. (с. 77-80). Київ : Національний економічний університет ім. В. Гетьмана

Назарова, Г., Сотнікова, Ю. (2012). *Соціальна стратифікація сучасного українського суспільства*. (с. 1-2). Харків : Харківський національний економічний університет ім. С. Кузнеця.

Никитина, С. Б. (2009). *Формирование научно-технической интеллигенции*. (№4, с. 61-64). Москва : Власть.

Ольховская, Е. Ю. (2008). *Интеллигенция как духовная элита общества*. (№3, с. 27-30). Чита : Гуманитарный вектор.

Опалько, В. В., Денисенко, В. О. (2018). *Нерівність доходів і проблема формування середнього класу в Україні*. (№33, с. 28-35). Одеса : Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.

Патрин, О. (2012). *Роль социокультурной идентичности в политической позиции интеллигенции*. (№5, с. 71-73). Москва : Власть.

Петракова, К. (2015). *Трансформація реформ в українському суспільстві в умовах сучасних глобалізаційних викликів*. (№43, с. 243-249). Львів : Ефективність державного управління.

Петров, О. Г. (2008). *Формування механізму впливу інтелектуального капіталу на становлення середнього класу*. (№1, с. 1-7). Харків : Державне будівництво.

Онищенко, О. С., Горовий, В. М., Попик, В. І. (2012). *Інформаційна складова соціокультурної трансформації українського суспільства*. Київ : НАН України.

Проданова, Л. В., (2005). *Соціальна стратифікація трансформаційного суспільства і її вплив на економічні процеси*. Полтава : Полтавський державний педагогічний університет ім. В. Короленка

Рудакова, И. В. (2018). *Классический тип интеллигенции как социальное целое*. (№12, с. 122-125). Тамбов : Манускрипт.

Рачок, А. (2016). *Середній клас в Україні: уявлення і реалії*. Київ : Центр Разумкова.

Ручка, А. (2017). *Компетентність як ресурс життєвої активності*. Київ : Інститут соціології НАН України.

- Ручка, А., Наумова, М. (2016). *Динаміка ціннісних пріоритетів громадян України за період 1991–2016 рр.* Київ: Інститут соціології НАН України.
- Рябека, О. Г. (2014). *Проблеми становлення середнього класу в Україні.* (№19, с. 6-9). Київ : Інвестиції: практика та досвід.
- Сало, Я. В. (2016). *Середній клас як інструмент соціально-економічного розвитку країни.* (№7, с.63-66). Ужгород : Науковий вісник Ужгородського національного університету.
- Сало, Я. В. (2016). *Середній клас: проблеми формування.* (№4, с. 270-274). Мукачеве : Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика.
- Саппа, Н. Н. (2009). *Интеллекция в функциональной структуре общественной деятельности: социально-технологический подход.* (№71, с. 91-97). Белгород : Научные ведомости.
- Сидоров, В. Г. (2012). *Социальная и духовная роль интеллигенции в российском обществе.* (№3, с. 242-244). Краснодар : Историческая и социально-образовательная мысль.
- Танчер, В. В., Степаненко В. П. (2004). *Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід.* Київ : Інститут соціології НАН України.
- Фуко, М. (2002). *Интеллектуалы и власть.* Москва : Праксис.
- Чекалина, Н. Е. (2011). *Интеллекция как носитель и медиатор светской модели духовности.* (№19, с. 190-195). Новосибирск : Система ценностей современного общества.
- Чижова, О. М. (2013). *Сутнісні аспекти трансформації суспільства та процеси прагматичних перетворень.* (№60, с. 461-467). Держава і право. Київ : Юридичні і політичні науки.
- Чичин Е. С. (2013). *Интеллекция как социально-философское понятие: к истории вопроса.* (№11, с. 56-60). Краснодар : Теория и практика общественного развития.
- Шайгородський, Ю. (2009). *Ціннісні трансформації в період суспільних змін.* (№3, с. 86-94). Київ : Соціальна психологія.

Шиняева, О. В. (2014). Профессиональный состав и статус гуманитарной интеллигенции. (№1, 1-11). Москва : Социально-гуманитарные знания.

Шиняева, О. В., Ключева, Т. В., Займалин, Е. П. (2012). Интеллигенция в российском обществе. (№3, 110-119). Пенза : Известия высших учебных заведений. Поволжский регион.

Шумпетер, Й. А. (1995). *Капитализм, социализм и демократия*. Москва : Экономика.

Яремко, Л. А. (2011). *Українська постсоціалістична трансформація: особливості процесу*. (№ 4, с. 202-206). Київ : Національний авіаційний університет.